

Jačanje kapaciteta poljoprivrednih savetodavnih
i stručnih službi za rodno odgovorno pružanje
usluga uključujući i obuke o efikasnim
tehnologijama navodnjavanja

Izveštaj o početnom stanju

SeConS ekspertski tim

Dr Natalija Bogdanov
Dr Marija Babović
MA Olivera Vuković
Tijana Veljković
Milica Stević

Podržano od:

Ova publikacija je urađena uz podršku Evropske banke za obnovu i razvoj i Japana. Sadržaj ove publikacije je isključiva odgovornost autora i ne predstavlja nužno stanovišta Evropske banke za obnovu i razvoj.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	3
1.1 Osnovne informacije o projektu.....	3
1.2 Ciljevi izveštaja o početnom stanju.....	4
1.3 Metodologija i ograničenja.....	5
2. Rodna ravnopravnost u sektoru poljoprivrede i u ruralnim sredinama.....	6
2.1 Ruralno stanovništvo – osnovni demografski pokazatelji.....	6
2.2 Rodni jaz u pristupu resursima.....	8
2.2.1 Pristup zemljištu i imovini.....	8
2.2.2 Pristup prevozu i mobilnost žena u ruralnim područjima.....	10
2.2.3 Pristup informativno-komunikacionim tehnologijama.....	10
2.3 Rodni jaz u zaposlenosti u ruralnim područjima.....	12
2.4 Pristup socijalnim uslugama – rodni aspekt.....	15
2.5 Rodni aspekti zaposlenih u Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.....	17
3. Normativni, institucionalni okvir i politike.....	18
4. Iskustva u korišćenju usluga savetodavne službe – rodna perspektiva.....	20
4.1 Profil korisnika/ca poljoprivredne savetodavne službe.....	21
4.2 Nalazi na osnovu istraživanja sa korisnicima/cama PSSS.....	22
4.2.1 Nalazi na osnovu anketnog istraživanja.....	22
4.2.2 Nalazi kvalitativnog istraživanja.....	25
4.2.3 Razlozi za nekorišćenje usluga PSSS.....	26
5. Potrebe za uslugama savetodavne službe.....	27
6. Zaključci i preporuke.....	30
7. Literatura.....	31

LISTA AKRONIMA

AP	Autonomna pokrajina
EBRD	Evropska banka za obnovu i razvoj (European Bank for Reconstruction and Development)
FAO	Organizacije za hranu i poljoprivredu (Food and Agriculture Organization)
FGD	Fokus grupna diskusija
GMO	Genetski modifikovani organizmi
IKT	Informacione i komunikacione tehnologije
IPARD	Instrument prepristupne pomoći za ruralni razvoj (Instrument for Pre-Accession in Rural Development)
IPN	Institut za primenu nauke u poljoprivredi
KIRS	Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije
LAG	Lokalne akcione grupe
LSRR	Lokalna strategija ruralnog razvoja
MOR	Memorandum o razumevanju
MPŠV	Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
NAP	Nacionalni akcioni plan
PSSS	Poljoprivredna savetodavna i stručna služba Srbije
RGZ	Republički geodetski zavod
RS	Republika Srbija
RZS	Republički zavod za statistiku

1. UVOD

1.1 Osnovne informacije o projektu

U okviru saradnje Evropske banke za obnovu i razvoj (European Bank for Reconstruction and Development - EBRD) i Svetske organizacije za hranu i poljoprivredu (Food and Agriculture Organization – FAO), u februaru 2018. godine, obe strane su potpisale Memorandum o razumevanju (MOR) sa Republikom Srbijom u cilju sprovođenja zajedničkih aktivnosti usmerenih na jačanje poljoprivredno-prehrambenog sektora Srbije. Ključna oblast saradnje utvrđena ovim MOR je ulaganje u navodnjavanje i upravljanje vodama, uključujući razvoj zajedničkog investicionog programa u sektoru poljoprivrede i vodosnabdevanja.

Kao prvi korak u implementaciji Memoranduma o razumevanju, FAO je identifikovao niz projekata za rehabilitaciju i izgradnju kritične infrastrukture za navodnjavanje. EBRD je 2019. godine potpisala investiciju za finansiranje dela ovih projekata u tri regiona Srbije: Negotinu (Istočna Srbija), Svilajncu (Centralna Srbija) i Vojvodini (Severna Srbija). Investicija se sastoji od dva uzastopna kredita u iznosu do 15 miliona evra svaki: Kredit I (za investicije u Negotinu i Svilajncu) i Kredit II (za investicije u Vojvodini).

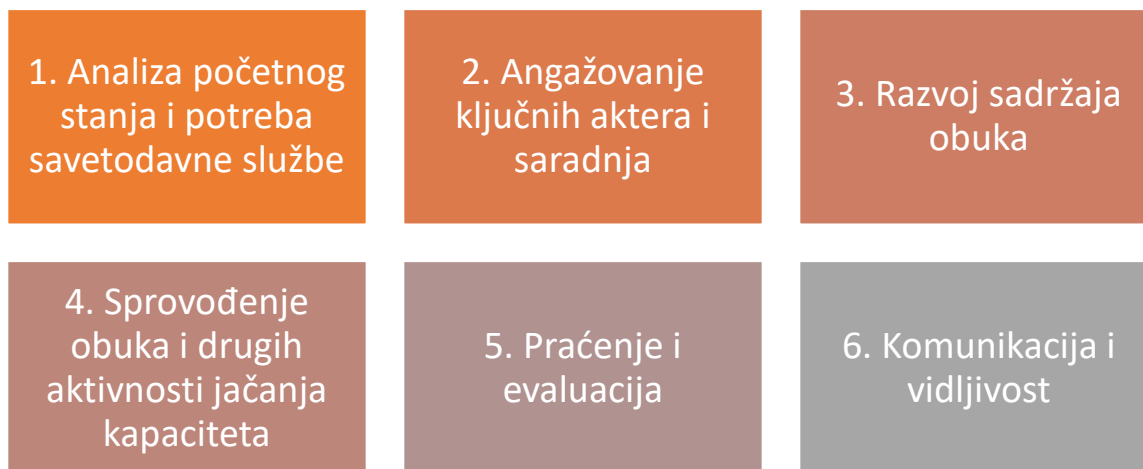
Cilj ove investicije je poboljšanje pristupa uslugama navodnjavanja i povećanje ekonomskih mogućnosti za stanovništvo u manje razvijenim regionima zemlje, od čega direktne koristi ima oko 165 gazdinstava u Negotinu i Svilajncu. Očekuje se da će još 900 domaćinstava imati indirektnu korist od ove investicije. Od novog i obnovljenog sistema navodnjavanja, očekuje se da će se prinosi useva povećati u proseku za 67 odsto. U Svilajncu se dalje očekuje da će 20 odsto navodnjavanog zemljišta proizvesti drugi „privremeni usev“. U kombinaciji sa prelaskom na useve veće vrednosti, očekuje se da će ovo dovesti do povećanja prosečnog prihoda domaćinstava za gazdinstva koja imaju pristup navodnjavanju od 5.000 evra (Negotin) do 12.000 evra (Svilajnac) godišnje.

Pored toga, kroz ovu razvojnu podršku biće identifikovane prioritetne investicije u navodnjavanje za period 2020-2030, kao i uzete u obzir preporuke stručnjaka kako bi se obezbedilo rodno odgovorno pružanje usluga. Ovaj zadatak će sprovesti FAO.

Projekat je razvijen u skladu sa tada aktuelnom Strategijom ekonomskog uključivanja EBRD-a (BDS17-067(F)) promovisanjem usluga koje povećavaju ekonomske mogućnosti za ljude u manje razvijenim regionima, i Strategijom Banke za unapređenje rodne ravnopravnosti (BDS/ 15-264(F)) povećanjem pristupa veštinama za žene na selu, kao i novousvojenu Strategiju jednakosti mogućnosti (BDS21-134(F)) i Strategiju za unapređenje rodne ravnopravnosti 2021 (BDS21-133(F)).

Kroz projekat podrške unapređivanju kapaciteta savetodavnih stručnih poljoprivrednih službi, organizacija odabrana za ovaj zadatak – SeConS grupa za razvojnu inicijativu, pružiće podršku Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede (MPŠV) da sistematski integriše rodnu perspektivu u rad poljoprivrednih savetodavnih službi. Projekat podrške obuhvata nekoliko komponenti, prikazanih u narednom grafikonu.

Grafikon 1: Projektne komponente

Projekat se sprovodi u potpunom obuhvatu, odnosno pokriva čitavu mrežu Savetodavnih poljoprivrednih službi u Republici Srbiji.

1.2 Ciljevi izveštaja o početnom stanju

Prva komponenta projekta obuhvata Izveštaj o početnom stanju i Izveštaj o proceni potreba pružalaca savetodavnih usluga. Cilj ova dva izveštaja je da obezbede polaznu osnovu za aktivnosti jačanja kapaciteta Poljoprivredne savetodavne i stručne službe.

Izveštaj o početnom stanju ima za cilj da pruži šire uvide u stanje rodne ravnopravnosti u sektoru poljoprivrede, porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koji su neposredni korisnici ovih usluga, kao i u normativni okvir i politike kojima se definišu uslovi u kojima se žene i muškarci angažuju u poljoprivredi.

Izveštaj je sačinjen na osnovu:

- **desk analize** relevantnog normativnog, institucionalnog okvira i politika,
- **analize sekundarnih podataka** iz zvaničnih statističkih izvora i dostupnih studija koji opisuju stanje rodne ravnopravnosti u sektoru poljoprivrede,
- **analize administrativne baze korisnika** usluga PSSS,
- **primarnih podataka** dobijenih anketnim istraživanjem kojim su obuhvaćeni korisnici i korisnice PSSS, zatim fokus grupnim diskusijama sa ženama i muškarcima korisnicima usluga PSSS kao i intervjuima sa ženama i muškarcima angažovanim u poljoprivredi koji nisu korisnici usluga PSSS.

Izveštaj se sastoji iz nekoliko celina. U prvom poglavlju prikazan je širi kontekst rodne ravnopravnosti u sektoru poljoprivrede i šire, u ruralnim područjima. U drugom poglavlju prikazan je relevantan zakonski, institucionalni okvir i aktuelne politike poljoprivrede, ruralnog razvoja i rodne ravnopravnosti. U trećem poglavlju prikazani su nalazi o rodnim aspektima korisnika PSSS i njihovim iskustvima sa korišćenjem usluga PSSS, kao i nalazi o rodnim aspektima nekorisnika PSSS i razlozima zbog kojih ne koriste ove usluge podrške. Na kraju su izložene i preporuke za unapređenje usluga PSSS na osnovu potreba i zapažanja aktuelnih ili potencijalnih korisnika.

1.3 Metodologija i ograničenja

Podaci o korisnicima usluga savetodavne službe i njihovim iskustvima prikupljeni su na osnovu dva izvora. Prvi izvor podataka je administrativna baza Instituta za primenu nauke u poljoprivredi (IPN) u kojoj su beleženi podaci o održanim obukama, savetodavcima i polaznicima/cama obuka na teritoriji Centralne Srbije za period koji obuhvata 2021. i 2022. godinu. Drugi izvor je primarno istraživanje sa korisnicima/korisnicima usluga podrške koji su prikupljeni kroz:

- 1) anketno istraživanje standardizovanim upitnikom na uzorku od 319 žena i muškaraca aktivnih u poljoprivredi koji su korisnici/korisnice usluga podrške PSSS;
- 2) kvalitativno istraživanje koje je sprovedeno kroz:
 - a. četiri fokus grupne diskusije (po dve u Vojvodini i dve u Centralnoj Srbiji) sa ženama i muškarcima koji su imali prilike da koriste usluge PSSS, kao i
 - b. tri individualna intervjua sa dve žene i jednim muškarcem (iz Vojvodine i Centralne Srbije) koji se aktivno bave poljoprivredom ali nisu koristili usluge PSSS.

Učešće u istraživanju je bilo zasnovano na dobrovoljnoj osnovi. Pored toga, anonimnost ispitanika je sačuvana tako što su podaci predstavljani u agregatnom obliku, bez navođenja imena, prezimena ili drugih ličnih podataka ispitanika. Takođe, prilikom predavljanja podataka iz baze IPN-a u potpunosti je sačuvana anonimnost svih polaznika/ca obuka PSSS, kao i anonimnost savetodavaca.

Metodološka ograničenja

Glavni izazov u prikupljanju podataka neophodnih za analizu je predstavljala raspodela nadležnosti za PSSS na teritoriji Srbije. Za upravljanje poslovima savetodavne službe u regionu Centralne Srbije zadužen je Sektor za ruralni razvoj Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Konkretno, Sektor je zadužen za programiranje aktivnosti, koordinaciju i monitoring savetodavnih aktivnosti, evaluaciju savetodavnog rada, ugovaranje poslova, i finansiranje rada PSSS na teritoriji Centralne Srbije, dok edukaciju savetodavaca sprovodi Institut za primenu nauke u poljoprivredi (IPN), kao ovlašćena organizacija od strane ministra. Na teritoriji AP Vojvodine, aktivnosti savetodavnih službi su nadležnosti Pokrajinskog sekretarijata za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo.

U skladu sa dogovorom sa nadležnim institucijama i već uspostavljenim mehanizmima komunikacije, SeConS tim je za potrebe prikupljanja podataka koristio različite metode. Na teritoriji Centralne Srbije podaci su prikupljeni distribucijom online upitnika, dok je za teritoriju Vojvodine korišćena metoda „licem u lice“. Samim tim, dizajn uzorka je prvenstveno zavisio od spremnosti različitih regionalnih kancelarija PSSS da se uključe u proces prikupljanja podataka. Ovo je rezultovalo izrazito visokim učešćem ispitanika i ispitanica iz Vojvodine, ali i znatno većim učešćem žena od njihove zastupljenosti u bazi korisnika PSSS. Takođe, istovremeno sa prikupljanjem podataka PSSS je održavala obuke o korišćenju portala e-Agrar i pružala podršku poljoprivrednicima pri registraciji i prijavi za subvencije, što je predstavljalo otežavajuću okolnost i potencijalni razlog za nedovoljnu spremnost ili nedovoljne kapacitete lokalnih kancelarija PSSS da se uključe u proces prikupljanja podataka.

Baza podataka o pruženim uslugama organizovana je na način da sadrži informacije o periodu kada je održana obuka, vrsti obuke (obilazak ogledne farme, predavanje, radionica, tribina, zimsko škola), mestu i opštini gde je održana, oblasti na kojoj se obuka odnosi, podoblasti, temi izlaganja, trajanju predavanja, imenu i prezimenu slušaoca, kao i mestu i opštini iz kojih dolazi. Podatke u bazu unose sami savetodavci nakon završetka obuke. Budući da je osnovna namena baze praćenje ispunjenosti

normi rada savetodavaca, ona nije organizovana na način da pruži detaljniji uvid u teme koje su obrađivane, broj i profil učesnika, računajući njihove godine, pol, tip i/ili veličinu njihovog gazdinstva i sl., što predstavljalo jedno od ograničenja prilikom analize profila učesnika obuka.

2. RODNA RAVNOPRAVNOST U SEKTORU POLJOPRIVREDE I U RURALNIM SREDINAMA

2.1 Ruralno stanovništvo – osnovni demografski pokazatelji

Stanovništvo u ruralnim područjima karakterišu nepovoljne demografske promene. Iako broj stanovnika u celoj Srbiji kontinuirano opada, ovakav demografski trend izraženiji je među seoskom nego među gradskom populacijom. U periodu između poslednjeg popisa iz 2011. godine i procene stanovništva iz 2021. godine, ukupan broj stanovnika iz ruralnih područja Srbije smanjio se za 9,4%, dok se broj gradskog stanovništva smanjio za 1,8%. Trendovi smanjenja stanovništva u ruralnim područjima izraženiji su u ženskoj seoskoj populaciji nego u muškoj – broj ženskog seoskog stanovništva manji je za 10,1%, a muškog za 8,6%. Takođe, udeo seoskog stanovništva u ukupnom stanovništvu je smanjen – u 2011. godini udeo seoskog stanovništva je iznosio 40,5%, dok je 2021. godine taj procenat smanjen na 38,6% (Tabela 1).

Tabela 1: Promene u udelu muškog i ženskog stanovništva u gradskim i seoskim sredinama¹

		2011	2021	Promena u %
Muškarci	Ukupno	3.499.176	3.327.001	-4,9
	Gradsko	2.039.105	1.993.043	-2,3
	Ostalo	1.460.071	1.333.958	-8,6
Žene	Ukupno	3.687.686	3.507.325	-4,9
	Gradsko	2.232.767	2.200.766	-1,5
	Ostalo	1.454.919	1.306.559	-10,1
Ukupno	Ukupno	7.186.862	6.834.326	-4,9
	Gradsko	4.271.872	4.193.809	-1,8
	Ostalo	2.914.990	2.640.517	-9,4

Izvor: RZS, 2011; RZS, 2021.

Ruralna područja odlikuje i intenzivnije starenje stanovništva. Prema podacima iz 2021. godine, stanovništvo starije od 50 godina je činilo čak 45,2% seoskog stanovništva. Svaka četvrta žena na selu (26,5%) starija je od 65 godina, dok ovoj starosnoj kategoriji pripada svaki peti muškarac (21,5%).

¹ Podaci u zvaničnoj statistici Srbije su razvrstani prema tipu naselja na gradska i „ostala“ naselja. Stoga se termin „ostala“ naselja koristi za označavanje „ruralnih“ područja, tj. „sela“.

Tabela 2: Stanovništvo prema starosnim grupama i tipu naselja u 2021. godini, %

Starosna grupa		Ukupno			Grad			Ostalo		
0-14	Ukupno	14,3			15,4			12,5		
	Muškarci	15,1			16,7			12,8		
	Žene	13,5			14,2			12,3		
15-29	Ukupno	16,3			16			16,8		
	Muškarci	17,2			17,1			17,4		
	Žene	15,5			15,1			16,1		
30-49	Ukupno	27,8			29,4			25,5		
	Muškarci	29			30,3			26,9		
	Žene	26,8			28,5			24		
50-64	Ukupno	20,2			19,6			21,3		
	Muškarci	20			19			21,4		
	Žene	20,5			20,1			21,1		
65+	Ukupno	21,3			19,6			23,9		
	Muškarci	18,7			16,8			21,5		
	Žene	23,7			22,1			26,5		

Izvor: RZS, 2021.

Starenje stanovništva odlikuje i urbana i ruralna područja u Srbiji, iako je u ruralnim područjima starenje stanovništva nešto intenzivnije. Prosečna starost stanovnika u ruralnim područjima u 2011. godini iznosila 43,3 godine, dok prema podacima za 2021. godinu prosečna starost seoskog stanovništva iznosi 45,2 godine. Indeks starenja je takođe značajno veći u seoskim nego u gradskim područjima, ali i značajno se uvećao u periodu od deset godina (od 2011. do 2021). Demografski indikatori su ipak nešto nepovoljniji za žene na selu, te su one u proseku za 2,4 godine starije od muškaraca.

Tabela 3: Prosečna starost stanovnika u 2011. i 2021. godini, prema polu i tipu naselja, %

Prosečna starost stanovnika	Ukupno			Muškarci			Žene		
	Ukupno	Grad	Ostalo	Ukupno	Grad	Ostalo	Ukupno	Grad	Ostalo
2011.	42.1	41.2	43.3	40.7	39.7	42.0	43.4	42.5	44.6
2021.	43.5	42.4	45.2	42.0	40.6	44.0	44.9	44.0	46.4

Izvor: RZS, 2011; RZS, 2021.

Indeks starenja takođe ukazuje na izraženije procese starenja stanovništva u seoskim nego gradskim područjima, te među ženama u odnosu na muškarce (Tabela 4).

Tabela 4: Indeks starenja, prema polu i tipu naselja

Indeks starenja	Ukupno			Muškarci			Žene		
	Ukupno	Grad	Ostalo	Ukupno	Grad	Ostalo	Ukupno	Grad	Ostalo
2011.	121.9	112.3	136.0	103.4	93.3	118.1	141.6	132.3	155.1
2021.	144.5	127.9	174.7	122.8	103.8	157.3	167.5	153.4	193.3

Izvor: RZS, 2011; RZS, 2021.

Zašto je žena u selima sve manje?

Starija struktura seoskih žena, ali i manji udeo žena u ruralnoj populaciji, predstavlja posledicu intenzivnijeg iseljavanja (mladih) žena iz ruralnih područja. Među odseljenim stanovništvom iz ruralnih područja više je žena, dok je među stanovništvom koje se odselilo iz gradskih sredina više muškaraca (Tabela 5).

Tabela 5: Doseljeno i odseljeno stanovništvo u Republici Srbiji, prema polu i regionu, 2021

Oblast	Tip naselja	Doseljeno u %		Odseljeno u %	
		Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Srbija - sever	Gradska	79	77	77	74
	Ostala	21	23	23	26
Srbija - jug	Gradska	49	48	51	46
	Ostala	51	52	49	54
Srbija	Gradska	68	66	67	62
	Ostala	32	34	33	38

Izvor: KIRS, 2021.

Neki od razloga zbog kojih žene napuštaju ruralna područja mogu biti slabija imovinska vezanost za ruralnu zajednicu iz koje odlaze, slabije šanse za zapošljavanje, slabija dostupnost socijalnih usluga ali i različitih sadržaja od značaja za kvalitet života.²

2.2 Rodni jaz u pristupu resursima

2.2.1 Pristup zemljištu i imovini

Rodne nejednakosti posebno su izražene u pristupu imovini i zemljištu kao jednom od ključnih faktora elemenata proizvodnje u sektoru poljoprivrede. Prema poslednjim dostupnim podacima Republičkog geodetskog zavoda, 23% žena u ruralnoj Srbiji posedovalo je zemljišne parcele, 25% ostale objekte, a 43% je imalo udeo u posebnim delovima objekata. Kada je reč o imovini koja je

² FAO. (2021). *Rodna ravnopravnost, poljoprivreda i ruralni razvoj: Srbija*. Budapešt: FAO.

upisana kao zajednička, tj. kao zajedničko vlasništvo žena i muškaraca, taj udeo vlasništva u sva tri tipa nepokretnosti (parcele, objekti i posebni delovi objekata) iznosi 9.5%.³

U 2018. godini došlo je do promene zakonske regulative koja je otvorila mogućnost za lakši pristup ženama zemljištu i drugoj nepokretnoj imovini. *Zakonom o postupku upisa u katastar nepokretnosti i vodova* definisano je da upis zajedničke svojine stečene u braku vrši javni beležnik, a da je svojina automatski upisana kao zajednička, tj. „neće biti upisana kao zajednička svojina i na drugog supružnika ako se katastru dostavi izjava oba supružnika da se u konkretnom slučaju ne radi o zajedničkoj, već posebnoj imovini jednog od supružnika, ili ako supružnici ispravom na osnovu koje se vrši upis stiču u svojinu, sa određenim udelima“ (čl. 7.).⁴ Međutim, kao što se može videti u Tabeli 6 u kojoj su predstavljeni podaci vlasništva i suvlasništva nad nepokretnostima u 2019. godini, možemo uočiti da Zakon do sada nije imao uticaja na povećanje broja žena u vlasništvu nad nepokretnom imovinom, jer se rodna struktura vlasništva nije promenila u odnosu na 2017. godinu. Možemo uvideti i da su izražene regionalne razlike koje ukazuju da su u Beogradu prisutne najmanje razlike između muškaraca i žena, dok Šumadija i Zapadna Srbija prednjače u udelu muškaraca koji su vlasnici nad nepokretnostima. Može se pretpostaviti da ovaj Zakon pogotovo neće imati velikog uticaja na žene na selu gde je i dalje praksa da žena prelazi u kuću svog supruga, a zakon predviđa da u slučaju već upisane svojine mora se posebno zahtevati da se svojina upiše kao zajednička. S obzirom na izražen uticaj tradicionalnih normi koje upravljaju procesima nasleđivanja i raspolaganja imovinom u ruralnim područjima, teško je očekivati da će u kratkom roku zakon dovesti do promena, posebno u preraspodeli postojeće imovine. Moguće je da bi veća usmerenost u pravcu pravičnije podela vlasništva novostečenih nepokretnosti i među mlađim seoskim stanovništvom moglo dati pozitivne efekte.⁵

Tabela 6: Vlasništvo i suvlasništvo žena nad nepokretnostima u 2019. godini, %

Region	% žena vlasnica i suvlasnica nad nepokretnostima	% žena vlasnica nad nepokretnostima
Beograd	41	32
Južna i Istočna Srbija	33	24
Šumadija i Zapadna Srbija	29	21
Vojvodina	44	29
Ukupno	36	25

Izvor: RGZ, 2019, navedeno prema FAO, 2021.

Podaci ukazuju i da su žene u seoskim sredinama znatno ređe vlasnice nepokretne imovine u poređenju sa ženama iz urbanih sredina. Dok je u 2018. godini 25% žena na nivou cele Srbije imalo je isključivo vlasništvo nad nepokretnostima (zemljište, stambeni objekat), u gradskim delovima taj udeo iznosi 34%.⁶

³ Republički geodetski zavod, 2019, navedeno prema FAO, 2021.

⁴ Zakon o postupku upisa u katastar nepokretnosti i vodova, *Sl. glasnik RS*, br. 41/2018, 95/2018, 31/2019 i 15/2020.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid*

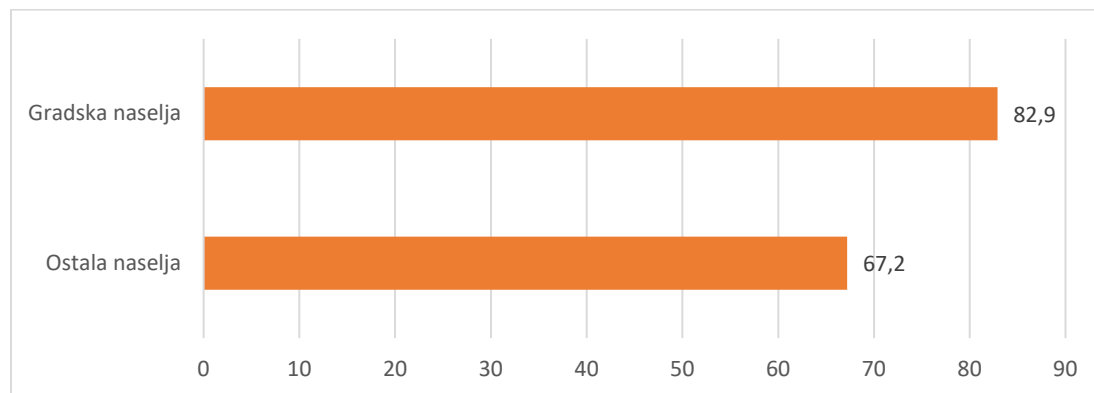
2.2.2 Pristup prevozu i mobilnost žena u ruralnim područjima

Istraživanje o rodnom aspektima saobraćaja ukazalo je na izražene rodne nejednakosti u pristupu prevozu i rodno specifične obrasce mobilnosti.⁷ Razlike u pristupu prevozu i obrascima mobilnosti između žena i muškaraca posebno su izražene u ruralnim područjima. Istraživanje je između ostalog pokazalo da žene u Srbiji dvostruko manje od muškaraca poseduju vozačku dozvolu (35% žena naspram 71% muškaraca). Takođe, automobili se vrlo retko nalaze u vlasništvu žena – samo 28% žena su vlasnice barem jednog automobila u ruralnim područjima Srbije, dok su 34% žena vlasnice automobila u gradu. Nedostatak adekvatnog javnog prevoza u ruralnim područjima koji podrazumeva veću udaljenost od autobuskih stanica, nedostatak redovnog javnog prevoza ima znatno veći uticaj na žene, jer ga one češće koriste i zavisnije su od njega. Neadekvatan javni prevoz ima veliki uticaj na pristup žena poslovima koji su van njihovog mesta stanovanja, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, kulturnim sadržajima, ali i obukama, programima podrške koji su važni za unapređivanje ekonomske aktivnosti.

2.2.3 Pristup informativno-komunikacionim tehnologijama

Kada je reč o pristupu informativno-komunikacionim tehnologijama, u Srbiji se beleži kontinuiran rast broja domaćinstava koja poseduju računar, kao i domaćinstava koja imaju internet priključak. Ipak, prisutne su značajne razlike u gradskim i seoskim naseljima prema oba pokazatelja.

Grafikon 2: Procenat domaćinstava koja poseduju računar, prema tipu naselja, 2022

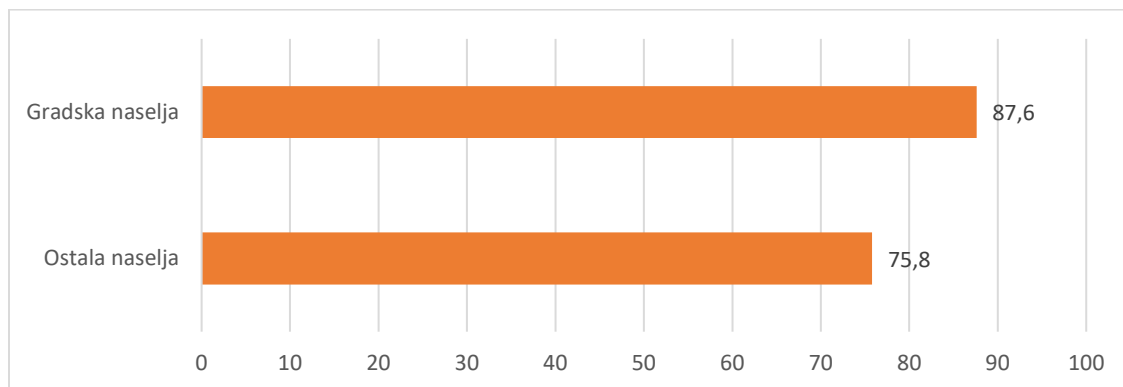
Izvor: RZS, 2022.

Prema podacima za 2022. godinu, udeo domaćinstava koja poseduju računar značajno je niži u seoskim nego u gradskim naseljima. Internet priključak poseduje oko tri četvrtine seoskih domaćinstava (75,8%), dok internet priključak ima gotovo 90% domaćinstava. Takođe, iako je svake godine sve više domaćinstava koja imaju računar i internet priključak, ovaj rast je nešto sporiji u seoskim naseljima. Tako je u poređenju 2022. godine sa 2021. godinom, u gradskim naseljima u Srbiji zabeležen rast od 2%, dok u ruralnim delovima Srbije stopa rasta iznosi 1,1%.⁸

⁷ SeConS & Dornier Consulting International GmbH. (2019). *Gender Equality in Transport in Serbia*. Belgrade: Ministry of Construction, Transport and Infrastructure.

⁸ RZS (Republički zavod za statistiku). (2022). *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

Grafikon 3: Procenat domaćinstava koja poseduju internet priključak prema tipu naselja, 2022

Izvor: RZS, 2022.

Podaci o korišćenju interneta i mobilnih telefona nisu dostupni razvrstano istovremeno prema polu i tipu naselja, pa se ne mogu steći uvidi o specifičnostima ovih rodnih razlika u gradskim i seoskim sredinama. Prema istraživanju o korišćenju informatičkih i komunikacionih tehnologija Republičkog zavoda za statistiku iz 2020. godine, među muškarcima mobilni telefon poseduje 96,2% a među ženama 92%.⁹ Primetne su generacijski različite nejednakosti u pristupu internetu. Dok je u kategoriji mladog stanovništva (16-24) razlika u korišćenju računara u korist devojaka (99,2% prema 96,7% mladića), u srednjim generacijama (25-54) nešto je više korisnika interneta među muškarcima nego među ženama (87,7% prema 84,9%), a razlike su najizraženije u starijem stanovništvu (55-74 godina starosti) gde je među muškarcima 47,4% korisnika računara a među ženama 34,9%.¹⁰ U svim starosnim grupama više je korisnika interneta među muškarcima nego među ženama, pa je tako u kategoriji mladih 98,4% korisnika među muškarcima a 96,3% među ženama, u srednjoj starosnoj grupi 93,1% među muškarcima a 90,2% među ženama a u kategoriji starijih 55% među muškarcima i 43,3% među ženama.¹¹

⁹ RZS (Republički zavod za statistiku). (2020). Žene i muškarci u Republici Srbiji. Beograd: Republički zavod za statistiku.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*

2.3 Rodni jaz u zaposlenosti u ruralnim područjima

Karakteristike zaposlenosti žena iz ruralnih područja su nepovoljnije u odnosu na žene iz urbanih područja, ali i u odnosu na muškarce iz ruralnih područja. Stope aktivnosti i stope zaposlenosti se značajno razlikuju između muškaraca i žena u ruralnim područjima. Prema podacima Ankete o radnoj snazi za 2022. godinu, stopa zaposlenosti žena iz urbanih područja je za 10 procentnih poena (pp) manja u odnosu na stopu zaposlenosti muškaraca, dok je ovaj jaz još izraženiji među ruralnom populacijom i iznosi 17,6 pp.

Tabela 7: Indikatori tržišta rada za stanovništvo radnog uzrasta (15-64), prema polu i tipu naselja, 2022, %

	Muškarci		Žene	
	Gradsko	Ostalo	Gradsko	Ostalo
Stopa aktivnosti	77,8	79	66,4	61,4
Stopa zaposlenosti	69,7	72,8	59,6	55,2
Stopa nezaposlenosti	10,4	7,9	10,1	10,1
Stopa neaktivnosti	22,2	21	33,6	38,6

Izvor: RZS, 2023.

Sa druge strane, petina zaposlenih seoskih žena se nalazi u statusu pomažućih članova domaćinstva, odnosno u statusu neplaćene porodične radne snage. Pomažući članovi u porodičnom poslu su lica koja pomažu drugom članu domaćinstva u vođenju porodičnog posla ili poljoprivrednog gazdinstva, a da pri tome nisu plaćena za taj rad,¹² odnosno ne dobijaju direktnu zaradu za svoj rad. Iako od rada na gazdinstvu prihoduje celo domaćinstvo, prema ustaljenim patrijarhalnim obrascima žene imaju ograničeno učešće u odlučivanju o ekonomiji gazdinstva i ograničen pristup prihodima domaćinstva.¹³ Neformalnost ovakve vrste rada sprečava pomažuće članove domaćinstva, dominantno žene, da ostvare niz socijalnih prava. Tačnije, neplaćeni porodični radnici ne ostvaruju prava na penzijsko i invalidsko osiguranje, zdravstveno osiguranje, osiguranje u slučaju nezaposlenosti, plaćeno bolovanje, itd.¹⁴ Na neregistrovanim poljoprivrednim gazdinstvima ne postoji zakonska obaveza plaćanja socijalnih doprinosa, međutim, čak i na registrovanim gazdinstvima, članovi poljoprivrednog gazdinstva često ne plaćaju socijalne doprinose i samim tim ne ostvaruju svoja prava iz oblasti socijalne zaštite po osnovu zaposlenja.

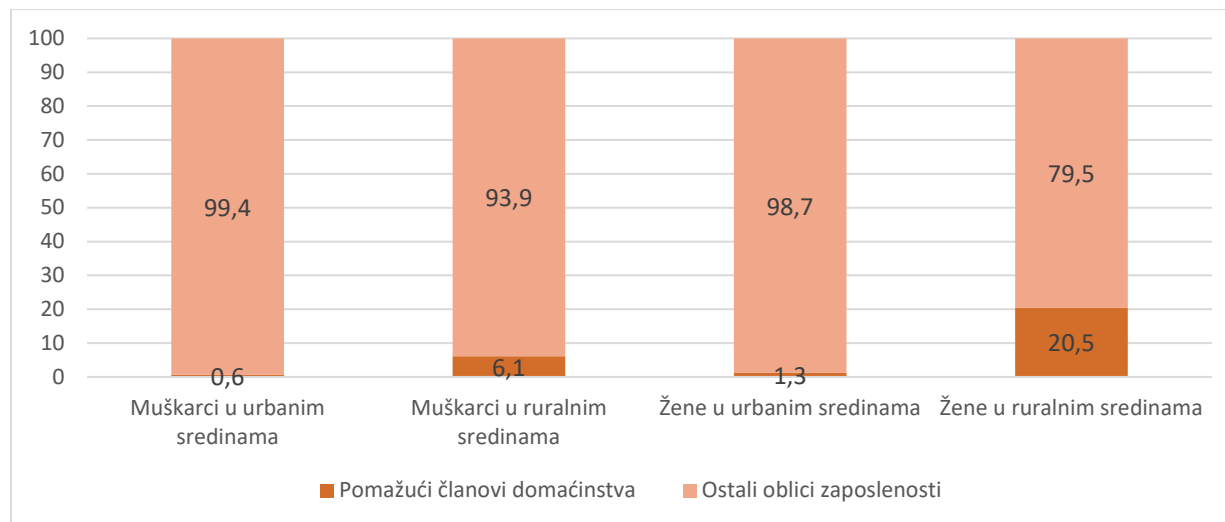
Ovakav oblik zaposlenja je karakterističan upravo za žene i od ukupnog broja neplaćenih porodičnih radnika u Srbiji gotovo 70% čine žene, od kojih je najveći broj njih angažovan upravo na seoskim porodičnim gazdinstvima. Dakle, 20,5% žena sa sela nalazi se u statusu pomažućeg člana domaćinstva, odnosno obavlja neplaćeni rad na poljoprivrednom gazdinstvu, dok se tek 6,1% seoskih muškaraca nalazi u ovom statusu.

¹² RZS (Republički zavod za statistiku). (2017a). Metodologije i standardi, anketa o radnoj snazi. Beograd: Republički zavod za statistiku.

¹³ SeConS. (2008). *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*. Beograd: UNDP Serbia.

¹⁴ FAO. (2021). *Rodna ravnopravnost, poljoprivreda i ruralni razvoj: Srbija*. Budapest: FAO.

Grafikon 4: Udeo neplaćenih porodičnih radnika (pomažućih članova domaćinstva) u ukupnoj populaciji starosti 15-64 godina, prema polu i tipu naselja, 2022, %

Izvor: RZS, 2023.

Dodatni činilac nepovoljnog položaja žena na selu neravnomerna raspodela odgovornosti i aktivnosti vezanih za održavanje domaćinstva i porodice. Briga o domaćinstvu, deci i starijim članovima porodice je gotovo u potpunosti prepuštena ženama, usled čega su žene preopterećene radom.¹⁵

ŽENE NOSIOCI I MENADŽERI POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA

Socio-ekonomske nejednakosti između muškaraca i žena na selu uočavaju se u polnoj strukturi nosilaca i menadžera, odnosno upravnika, poljoprivrednih gazdinstava. Iako žene čine 42% u ukupnoj radnoj snazi na gazdinstvima,¹⁶ među nosiocima porodičnih gazdinstava čine tek 19,4%.¹⁷ Ovakvi podaci ukazuju na neravnopravan pristup položaju koji je povezan sa većom moći i odgovornosti na gazdinstvu. Kada se u obzir uzmu karakteristike gazdinstava, žene se češće pojavljuju među nosiocima gazdinstava male fizičke i ekonomske veličine, a njihov udeo među nosiocima gazdinstava opada sa rastom veličine gazdinstva.¹⁸

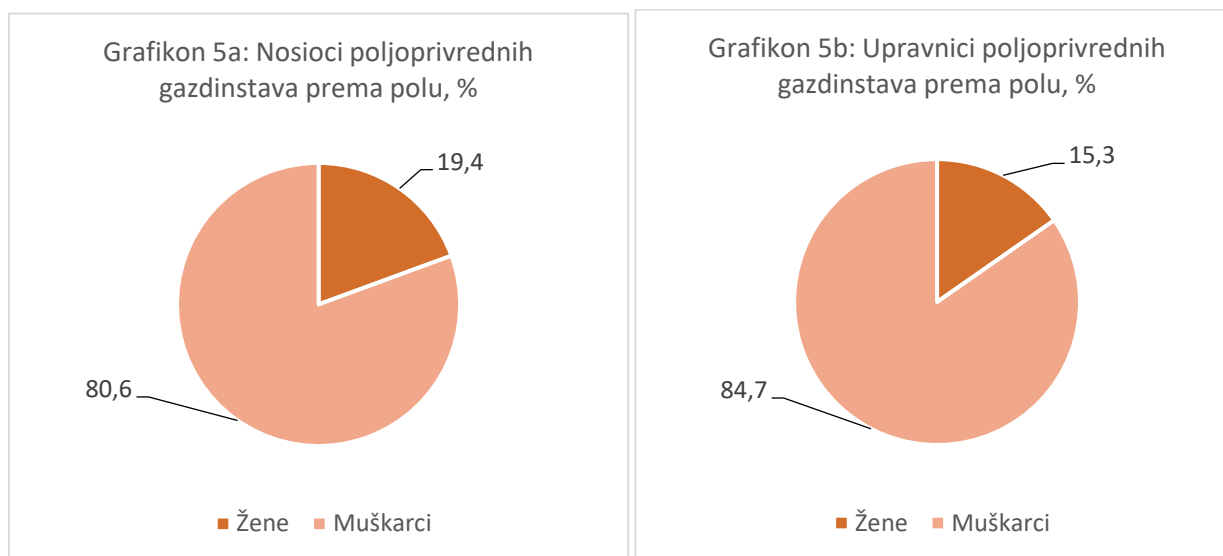
¹⁵ SeConS. (2008). *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*. Beograd: UNDP Serbia.

¹⁶ Od ukupno 1,337 miliona lica sa stalnom ili povremenom aktivnosti u poljoprivredi, 561.020 su žene, što predstavlja (42%). Ipak, rad ženske radne snage izražen u ekvivalentu pune zaposlenosti (GRJ – godišnja radna jedinica) nešto je niži, i iznosi 38,4% efektivnog rada u poljoprivredi Srbije (RZS, 2018, navedeno prema FAO, 2021).

¹⁷ Bogdanov, N., Babović, M. (2019). *Anketa o strukturi poljoprivrednih gazdinstava, 2018 – Radna snaga i rad na poljoprivrednim gazdinstvima stanje i trend*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

¹⁸ FAO. (2021). *Rodna ravnopravnost, poljoprivreda i ruralni razvoj: Srbija*. Budapest: FAO.

Grafikon 5a i b: Nosioци i upravnici poljoprivrednih gazdinstava prema polu, 2018 (%)

Izvor: Bogdanov & Babović, 2019.

Prema podacima iz 2018. godine, oko 90% nosilaca poljoprivrednih gazdinstava ujedno su bili i upravnici, odnosno glavni donosioci odluka na gazdinstvu. Udeo žena među upravnicima gazdinstava je još manji od udela žena među nosiocima gazdinstava i iznosi 15,3%. Kao i u slučaju nosilaca gazdinstava, udeo žena među upravnicima opada sa povećanjem veličine gazdinstva – žene čine 19,2% menadžera najmanjih gazdinstava (do 2 ha), dok su u kategoriji najvećih gazdinstava (100 i više ha) zastupljene sa 5,8%.

Generalno nizak udeo žena među upravnicima poljoprivrednih gazdinstava prisutan je i u drugim državama Evrope, ali su prisutne i značajne razlike među državama.¹⁹ Niže učešće žena među upravnicima gazdinstava prisutno je u zemljama sa dugom i neprekidnom tradicijom privatnog poseda i porodičnih gazdinstava, u kojima su primenjivani zakoni o nasleđivanju sa ciljem održanja celovitosti poseda (poput Malte, Danske, Nemačke, Irske, itd.). Sa druge strane, zemlje u kojima su tokom 1990-ih sprovedene agrarne reforme i dekolektivizacija, i u kojima su stope migracije iz ruralnih sredina decenijama visoke, odlikuju se visokim udelom žena među menadžerima (poput Rumunije, Estonije, Litvanije, Letonije, itd.).²⁰

Takođe, veći udeo žena među nosiocima gazdinstva nego među upravnicima je značajno sagledati iz aspekta kriterijuma za dodelu subvencija u poljoprivredi. Određeni programi podrške predviđaju posebne pogodnosti za žene nosioce poljoprivrednih gazdinstava, poput prednosti u rangiranju prilikom konkurisanja za podsticaje.

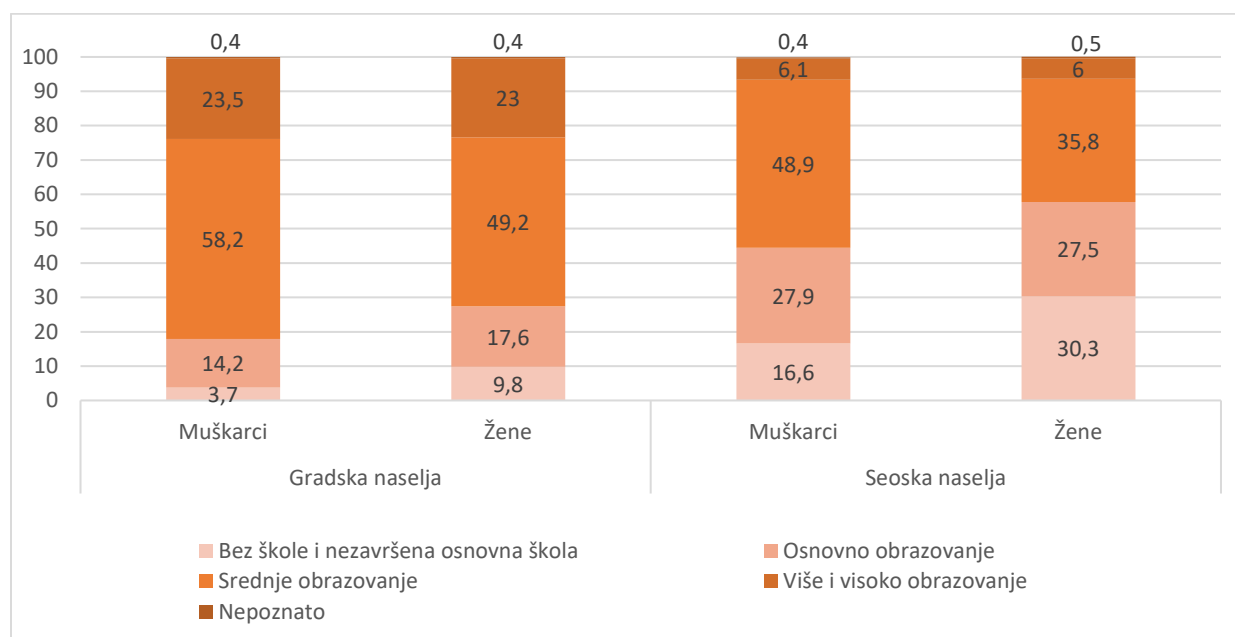
¹⁹ Udeo žena među upravnicima poljoprivrednih gazdinstava kreće se između 6% na Malti i 45% u Litvaniji i Letoniji (FAO, 2021).

²⁰ FAO. (2021). *Rodna ravnopravnost, poljoprivreda i ruralni razvoj: Srbija*. Budapešt: FAO.

2.4 Pristup socijalnim uslugama – rodni aspekt

Pristup obrazovanju. U sferi obrazovanja izražene su značajne rodne nejednakosti. Žene na selu imaju u proseku niži nivo obrazovanja kako od žena i muškaraca u gradu, tako i od muškaraca na selu. Gotovo trećina žena na selu je bez završenog osnovnog obrazovanja (30,3%), dok među ženama u gradu tek svaka deseta nema završeno osnovno obrazovanje (9,8%). Udeo žena sa srednjim obrazovanjem je značajno niži na selu nego u gradu, a najveća razlika je u udelu visoko obrazovanih žena (23% žena u gradu nasuprot 6% žena na selu). Nedovoljna dostupnost ili nedostupnost obrazovnih ustanova u seoskim naseljima, posebno ustanova srednjeg i visokog obrazovanja, uzrok su odseljavanja velikog dela mladog stanovništva.

Grafikon 6: Stepen obrazovanja stanovništva starosti 15 i više godina, prema polu i tipu naselja, 2021, %

Izvor: RZS, 2011.

Penzije. Poljoprivrednici prema Zakonu o penzijskom i invalidskom osiguranju²¹ imaju mogućnost ostvarivanja prava na penzijsko i invalidsko osiguranje. Međutim, poljoprivrednici imaju najniže penzije u odnosu na sve ostale kategorije osiguranika.²² Prema podacima Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje iz 2021. godine, prosečan iznos penzije u Srbiji bio je 29.378 dinara, dok je prosečan iznos poljoprivredne penzije gotovo tri puta manji i iznosi 11.896 dinara.²³ Takođe, više od tri četvrtine penzionera prima iznos penzije manji od iznosa minimalne potrošačke korpe, što onemogućava njihovu ekonomsku sigurnost i reprodukuje siromaštvo.²⁴

²¹ Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 34/2003, 64/2004 - odluka USRS, 84/2004 - dr. zakon, 85/2005, 101/2005 - dr. zakon, 63/2006 - odluka USRS, 5/2009, 107/2009, 101/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014, 142/2014, 73/2018, 46/2019 - odluka US, 86/2019, 62/2021, 125/2022 i 138/2022).

²² FAO. (2021). *Rodna ravnopravnost, poljoprivreda i ruralni razvoj: Srbija*. Budapest: FAO.

²³ Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2021). *Poseban izveštaj o diskriminaciji starijih građana*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.

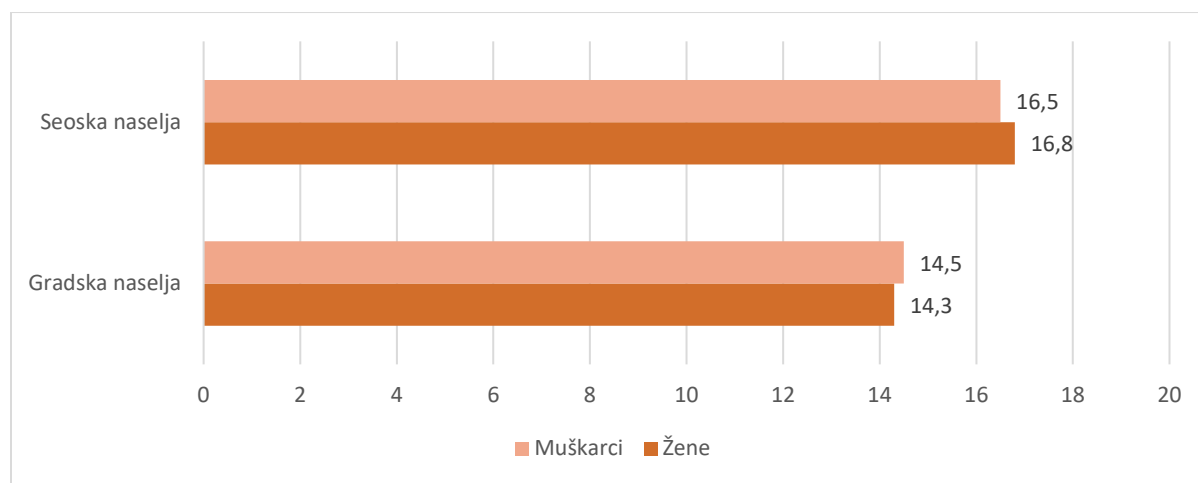
²⁴ *Ibid.*

Pristup uslugama socijalne zaštite. Nedostupnost ili ograničena dostupnost službi socijalne zaštite u ruralnim područjima jedan je od značajnih izazova sa kojima se suočava seosko stanovništvo, a pre svega žene.²⁵ Ustanove socijalne zaštite uglavnom se nalaze u opštinskim centrima, što podrazumeva da je za odlazak u ustanove neophodno korišćenje sopstvenog ili javnog prevoza. Kako su žene na selu u retkim slučajevima vlasnice automobila, a i ređe nego muškarci poseduju vozačku dozvolu, u većoj meri su oslonjene na korišćenje javnog prevoza.²⁶ Ipak, usled saobraćajne izolovanosti većine seoskih naselja, ove usluge ostaju nedostupne velikom delu seoskog stanovništva, a posebno ženama.²⁷

Pristup zdravstvenim uslugama. Zdravstvena zaštita nije podjednako dostupna svim građanima Srbije – dostupnija je u gradskim nego u ruralnim područjima. Kao posledica depopulacije i migracija, pojedine zdravstvene ustanove, prvenstveno primarne zdravstvene zaštite (zdravstvene stanice i ambulante) u ruralnim područjima Srbije su zatvorene, što dovodi do otežane dostupnosti zdravstvenih usluga seoskom, a posebno starijem stanovništvu.²⁸

Udeo stanovništva sa nezadovoljenim potrebama za zdravstvenom zaštitom značajan je pokazatelj (ne)dostupnosti usluga zdravstvenog sistema. Kako je prikazano na Grafikonu 7, procentualno više i muškaraca i žena iz ruralnih područja ima nezadovoljene potrebe za medicinskom zaštitom u odnosu na gradsko stanovništvo.

Grafikon 7: Nezadovoljene potrebe za medicinskom zaštitom, prema polu i tipu naselja, 2018, %

Izvor: RZS, 2018, navedeno prema FAO, 2021.

²⁵ Bradaš, S. (2018). Žene na selu – lokalna perspektiva, u: *Žene na selu – od nevidljivosti do razvojnog potencijala*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

²⁶ SeConS & Dornier Consulting International GmbH. (2019). *Gender Equality in Transport in Serbia*. Belgrade: Ministry of Construction, Transport and Infrastructure.

²⁷ Petovar, K. (2018). Nedostupnost usluga javnih službi – razlog za napuštanje seoskih naselja, u: *Žene na selu – od nevidljivosti do razvojnog potencijala*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

²⁸ Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2021). *Poseban izveštaj o diskriminaciji starijih građana*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.

2.5 Rodni aspekti zaposlenih u Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

SeConS je u 2020. godini sproveo istraživanje o proceni stanja i identifikovanju potreba zaposlenih u Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede za razvoj rodno odgovornih politika.²⁹ U organizacionoj strukturi Ministarstva ne postoji sektor/oddeljenje koje u svojoj nadležnosti obavlja i poslove vezane za rodnu ravnopravnost, niti je sistematizacijom predviđeno radno mesto za osobu koja se bavi poslovima rodne ravnopravnosti. Sve aktivnosti vezane za rodnu ravnopravnost, samostalno obavlja osoba koja je zaposlena okviru Grupe za pravne poslove u Ministarstvu.³⁰ Stoga, nije ni iznenađujuća nalaz da je svega 16% zaposlenih upoznato sa pozicijom i ulogom kontakt osobe za rodnu ravnopravnost. Drugim rečima, unutrašnji mehanizam za rodnu ravnopravnost je slab i nedovoljan za sistematsko integrisanje rodne perspektive u organizacione strukture.

Sa druge strane i zaposleni u MPŠV su pokazali osnovno razumevanje pojma rodne ravnopravnosti. Zaposleni u MPŠV rodnu ravnopravnost najčešće definišu kao jednak tretman muškaraca i žena, kako u privatnom tako i u javnom životu. Ovako razumevanje pojma je nedovoljno da omogući sistematsko integrisanje principa i standarda rodne ravnopravnosti kako u organizacione strukture i prakse, tako i u politike i mere. Tek 17,4% zaposlenih je učestvovalo u obukama na temu rodne ravnopravnosti. Većina je stava (67%) da je potrebno organizovati dodatne obuke i radionice o rodnoj ravnopravnosti, u cilju unapređenja znanja i veština u ovoj oblasti. Ovo mišljenje deli nešto veći udeo žena zaposlenih u Ministarstvu, u odnosu na muškarce. Zaposleni su istakli da bi se pripremom odgovarajućih inforatora, brošura, organizacijom konferencija omogućilo da unaprede svoje kapacitete u oblasti rodne ravnopravnosti.

Anketno istraživanje pokazalo je i da polovina ispitanika (50,7%) smatra da u Ministarstvu postoji potreba za razvojem i usvajanjem akcionog plana za uvođenje principa rodne ravnopravnosti koji bi bio deo strateškog okvira MPŠV. Ovaj stav je prisutniji kod žena (57,1%), u odnosu na muškarce (35%). Ipak spremnost za učestvovanje u razvoju ovakvog plana je znatno manja, te niko od ispitanika nije odgovorio da bi sigurno učestvovao u izradi ovog plana, dok je 46% istaklo da ne zna, a 54% da sigurno ne bi učestvovali. Može se zaključiti da zaposleni u MPŠV percipiraju da im nedostaju kompetencije, znanja i alati da rodnu perspektivu prepoznaju i sistematski integrišu u svoj rad.

²⁹ SeConS. (2020). *Procena stanja i identifikovanje potreba Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede za razvoj rodno senzitivnih politika* (Interni dokument).

³⁰ Do trenutka finalizacije ovog izveštaja u MPŠV nije formiran sektor ili odeljenje koje bi u svojoj nadležnosti obavljalo poslove vezane za rodnu ravnopravnost, niti je sistematizacijom predviđeno radno mesto za osobu koja se bavi poslovima rodne ravnopravnosti. Jedina promena u odnosu na 2020. godinu jeste ta što su aktivnosti vezane za rodnu ravnopravnost u nadležnosti više lica, odnosno po jedna osoba iz sledeća tri sektora je zadužena za oblast rodne ravnopravnosti u MPŠV: odsek za ljudske resurse, grupa za ljudske resurse u Upravi za agrana plaćanja, kao i grupa za pravne poslove.

3. NORMATIVNI, INSTITUCIONALNI OKVIR I POLITIKE

Ustav Republike Srbije definiše da država jemči ravnopravnost žena i muškaraca i razvija politiku jednakih mogućnosti (član 15).³¹ Ostvarivanje rodne ravnopravnosti uređeno je krovnim Zakonom o ravnopravnosti polova,³² dok je zabrana diskriminacije po bilo kom osnovu, uključujući i pol, rodni identitet ili bilo koje drugo lično svojstvo (što može obuhvatiti i tip mesta stanovanja) definisana Zakonom o zabrani diskriminacije.³³

Na nacionalnom nivou politika unapređivanja rodne ravnopravnosti definisana je Nacionalnom strategijom za rodnu ravnopravnost za period od 2021. do 2030, uz koju je izrađen i Akcioni plan za 2022. i 2023. godinu za sprovođenje Strategije. Poput prethodne Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine, Strategija koja je trenutno na snazi takođe prepoznaje značaj poboljšanja položaja žena na selu. Ipak, evaluacijom Nacionalnog akcionog plana za sprovođenje Strategije za rodnu ravnopravnost 2016–2018 utvrđeno je da „nisu vidljivi efekti u odnosu na promene u stanju rodne ravnopravnosti među marginalizovanim društvenim grupama, čak ni unutar grupe žena sa sela koje su stavljene u središte određenih intervencija planiranih NAP-om“.³⁴ Rodne nejednakosti u Srbiji opstaju uprkos uspostavljenom zakonodavnom i institucionalnom okviru za rodnu ravnopravnost na nacionalnom nivou, kao i uspostavljanju institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost na lokalnom nivou.³⁵

Dugoročna strateška usmerenja za definisanje poljoprivredne politike i politike ruralnog razvoja definisana su u Strategiji poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije, i to u prioritetnom području delovanja koje se odnosi na Unapređenje socijalne strukture i jačanje socijalnog kapitala (prioritetno područje broj 12), u kojem su žene prepoznate kao jedna od ranjivih kategorija koju je potrebno osnaživati u cilju unapređenja socijalne strukture ruralnih područja.³⁶ Kao poseban operativni cilj, u okviru tog prioritetnog područja, navodi se potreba za afirmacijom preduzetništva žena i mladih u ruralnim sredinama (operativni cilj 12.9).³⁷ Pored toga, srednjoročni programski dokument, Nacionalni program ruralnog razvoja,³⁸ kao i IPARD program,³⁹ takođe naglašavaju potrebu rodne ravnopravnosti i ekonomskog osnaživanja žena na selu.

Zakonodavni okvir za sprovođenje politike u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja čine Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju,⁴⁰ i Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju,⁴¹ kao i podzakonska akta kojima se bliže definišu uslovi za korišćenje podsticaja, korisnici i iznosi pojedinih tipova podsticaja.

³¹ Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 98/2006 i 115/2021.

³² Zakon o rodnoj ravnopravnosti, *Sl. glasnik RS*, br. 52/2021.

³³ Zakon o zabrani diskriminacije, *Sl. glasnik RS*, br. 22/2009 i 52/2021.

³⁴ SeConS. (2019). Finalni izveštaj evaluacije Akcionog plana za sprovođenje nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost Republike Srbije. Beograd: UN Women.

³⁵ Bradaš, S. (2018). Žene na selu – lokalna perspektiva, u: *Žene na selu – od nevidljivosti do razvojnog potencijala*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

³⁶ Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014–2024. godine, *Sl. glasnik RS*, br. 85.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ Nacrt Nacionalnog programa ruralnog razvoja za period 2022–2024. godine.

³⁹ IPARD programu za Republiku Srbiju za period 2014–2020. godine, *Sl. glasnik RS*, br. 30/16, 84/17 i 20/19.

⁴⁰ Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, *Sl. glasnik RS*, br. 41/09, 10/13 – dr. zakon 101/16, 67/21 – dr. zakon, i 114/21.

⁴¹ Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju, *Sl. glasnik RS*, br. 10/13, 142/14, 103/15, 101/16 i 35/23.

Mere podrške ruralnom razvoju za koje su odgovarajućim pravilnicima predviđena rešenja kojima se favorizuju žene su:

- Podsticaji za diversifikaciju dohotka i unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima,⁴²
- Kreditna podrška,⁴³
- Podsticaji za pripremu i sprovođenje lokalnih strategija ruralnog razvoja.⁴⁴

Posebne pogodnosti za žene predviđene ovim pravilnicima ogledaju se u:

- Većem broju bodova prilikom rangiranja podnosilaca prijave za podsticaje investicijama u sektorima ruralnog turizma i starih i umetničkih zanata (domaće radinosti) (15/100 bodova), i za investicije mladih poljoprivrednika (5/100 bodova);
- Nižoj kamatnoj stopi za otplatu kredita;
- Podsticanju uključivanja žena u lokalna partnerstva i odlučivanju. Naime, kako bi se osiguralo da se prilikom planiranja lokalnih strategija uzmu u obzir specifične potrebe žena u ruralnim područjima, jedan od elemenata za bodovanje kvaliteta lokalnih strategija ruralnog razvoja je da i ta taj da li su žene učestvovala u izradi iste (5/100 bodova). Takođe, dodatni bodovi se ostvaruju ukoliko žene učestvuju u Partnerstvu, koje je između ostalog zaduženo i za praćenje implementacije lokalne strategije. Kako se procenat žena koje učestvuju u Partnerstvu povećava, raste i broj bodova koji dobijaju lokalne strategije za ruralni razvoj (ukoliko ima 20% žena 2/100 bodova, 20% - 40% žena 3/100 bodova, i preko 40% dobijaju 4/100 bodova).

IPARD III program naglašava da su u njegovoj pripremi poštovane sve zakonske odredbe i principi jednakog tretmana, te da u toku primene Programa neće biti direktne ili indirektna diskriminacije na osnovu pola i drugih obeležja (starosti, bračnog statusa, jezika, invaliditeta, seksualne orijentacije, političke pripadnosti ili uverenja, etničkog porekla, nacionalnosti, vere, rase, itd.).⁴⁵ Predviđeno je takođe će kodeks ponašanja zaposlenih poštovati sve antidiskriminacijske odredbe predviđene relevantnim zakonima, i će biti ojačan odgovarajućom obukom zaposlenih. Pored toga, u programu je jasno istaknuto da će programske mere biti definisane tako da ne uključuju diskriminatorne kriterijume. S tim u vezi IPARD III program predviđa da kada je u pitanju podrška investicijama u fizičku imovinu, žene, nosioci poljoprivrednih gazdinstava, mogu da ostvare isti intenzitet pomoći kao i svi ostali korisnici IPARD podrške, ali prema kriterijumima odabira žene imaju prednost u rangiranju. Ovakav pristup primenjen je u okviru IPARD Mere 1 koja s eodnosi na podršku investicijama u fizičke resurse a predviđen je i za Meru 7 koja s eodnosi an podršku diverzifikaciji ekonomskih aktivnosti. Pored toga, kriterijumi za izbor za evaluaciju Strategije lokalnog razvoja/izbor LAG-ova odnose se na kvalitet partnerstva, uključujući učešće mladih i žena.

Imajući u vidu rizike da neke od ranjivih grupa budu isključene iz procesa javnog odlučivanja, Pravilnikom o uslovima, načinu i postupku sprovođenja mere tehnička pomoć u okviru instrumenta za pretpristupnu pomoć ruralnom razvoju⁴⁶ predviđene su informativne i promotivne aktivnosti za podršku sprovođenju lokalnih strategija ruralnog razvoja, za podsticanje saradnje i umrežavanje zainteresovanih strana sa ruralnih područja u okviru ugovorene LAG teritorije i povećanje učešća

⁴² Pravilnik o podsticajima programima za diverzifikaciju dohotka i unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima kroz podršku mladim poljoprivrednicima, *Sl. glasnik RS* ", br 46/2018, 50/2018, 35/2019 i 78/2019.

⁴³ Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, *Sl. glasnik RS*, br. 41/09, 10/13 – dr. zakon 101/16, 67/21 – dr. zakon, i 114/21.

⁴⁴ MPŠV, Javni poziv za podnošenje zahteva za odobravanje prava na podsticaj za podršku programima koji se odnose na pripremu lokalne srategije ruralnog razvoja u 2019. godini.

⁴⁵ MPŠV (2022). *Ipard III Programme for the Republic of Serbia for the period 2021 – 2027*.

⁴⁶ Pravilnik o uslovima, načinu i postupku sprovođenja mere tehnička pomoć u okviru instrumenta za pretpristupnu pomoć ruralnom razvoju, *Sl. glasnik RS*, br. 107/2021.

osetljivih društvenih grupa (žene, mladi, stari, manjine, osobe sa invaliditetom i drugi) u sprovođenju LSRR.

Programi ruralnog razvoja koji se primenjuju na subnacionalnom nivou (na teritoriji AP Vojvodine i jedinica lokalnih samouprava) takođe predviđaju niz podsticaja za žene, već u zavisnosti od specifičnih lokalnih prioriteta.

Kontinuirane monitoring politike ruralnog razvoja nema, kao ni periodičnih izveštaja o realizovanim budžetskim sredstavima za pojedine mere podsticaja, pa je nemoguće proceniti u kojoj meri su žene obuhvaćene dostupnim vidovima podrške. Izuzetak je sistem izveštavanja o IPARD podsticajima koji se sprovodi polugodišnje, i u kojima su dostupni rodno razdvojeni podaci o broju podnetih prijava, odobrenih projekata i odobrenim sredstvima za zahteve za finansiranje koje su podnele žene.

Pomenuto istraživanje o proceni stanja i identifikovanju potreba zaposlenih u MPŠV za razvoj rodno odgovornih politika⁴⁷ pokazalo da većina zaposlenih nije upoznata da li su principi rodne ravnopravnosti integrisani u aktuelne politike i mere (64%). Oni koji smatraju da su principi rodne ravnopravnosti već integrisani u postojeći strateški okvir, gotovo uvek referišu na pozitivnu diskriminaciju žena u konkursima za različite oblike podrške. Važno je istaći da sem ovog, nijedan zaposleni u MPŠV nije naveo drugi primer integracije principa rodne ravnopravnosti. Nedovoljno poznavanje rodnih aspekata aktuelnih politika može imati uporište u tome što većina zaposlenih nije ni upoznata sa procedurom razvoja politika i mera podrške. Konkretno, dve trećine zaposlenih (66,7%) nije upoznato za procedurom planiranja i uvođenja mera podrške, te ni ne znaju da li se u toku razvoja novih politika i mera vodi računa o specifičnim potrebama žena i muškaraca. Oni koji jesu upoznati sa procesom formulisanja i usvajanja novih mera podrške, ističu da se pravilnici i mere definišu uzimajući u obzir stanje prikazano u izveštajima savetodavnih službi sa terena. Bilo da znaju kako proces formulisanja mera i politika izgleda ili ne, veliki broj zaposlenih (84%) je stava da bi ubuduće trebalo voditi računa o specifičnim potrebama žena i muškaraca, zbog, pre svega, poboljšanja deprivilegovanog položaja žena na selu.

4. ISKUSTVA U KORIŠĆENJU USLUGA SAVETODAVNE SLUŽBE – RODNA PERSPEKTIVA

Iskustva u korišćenju usluga savetodavne službe ispitana su u okviru kvantitativne i kvalitativne komponente istraživanja. Anketnim istraživanjem je obuhvaćeno 319 korisnika i korisnica savetodavne službe, dok je kvalitativno istraživanje obuhvatilo sprovođenje četiri fokus grupe diskusije sa korisnicima i korisnicama savetodavne službe, kao i tri intervjua sa osobama koje nisu korisnici savetodavne službe. Takođe, analizirani su i podaci iz administrativne baze Instituta za primenu nauke u poljoprivredi, koja sadrži podatke o održanim obukama, savetodavcima i polaznicima/cama obuka na teritoriji Centralne Srbije za period koji obuhvata 2021. i 2022. godinu.

Potrebno je imati u vidu da su rezultati anketnog istraživanja izrazito „obojeni“ stavovima i iskustvima korisnika/korisnica u Vojvodini, zbog toga što oni čine čak 91% uzorka. Takođe, uticaj na

⁴⁷ SeConS. (2020). *Procena stanja i identifikovanje potreba Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede za razvoj rodno senzitivnih politika* (Interni dokument).

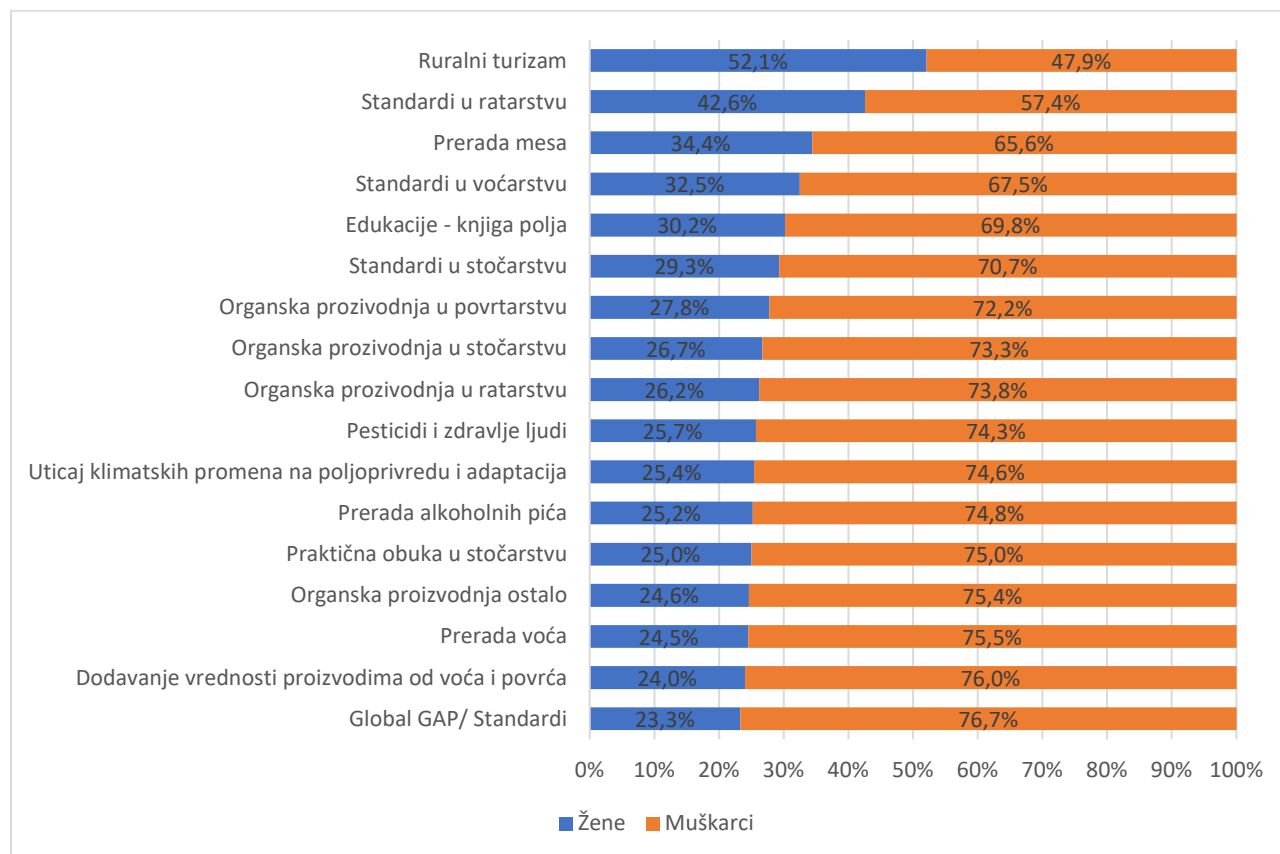
iskustva i potrebe ima i činjenica da je najveći procenat anketiranih angažovan na gazdinstvima specijalizovanim za ratarsku proizvodnju (59,1%) a druga kategorija po zastupljenosti (19,6%) su osobe čija gazdinstva odlikuje mešovita biljna proizvodnja, dok je 7,6% specijalizovano za hortikulturu na otvorenom, vinogradarstvo ili voće, 5,1% kombinovano proizvodi mešovite useve i stoku a ostali su u malom procentu specijalizovani za druge oblike proizvodnje ili ne mogu da odrede na šta je njihova proizvodnja usmerena.

4.1 Profil korisnika/ca poljoprivredne savetodavne službe

Podaci iz evidencije Instituta za primenu nauke u poljoprivredi o obukama PSSS pokazuju da su žene manjinski zastupljene među korisnicima obuka. One su u 2021. godini činile 21,4% učesnika svih obuka, dok su u 2022. godini činile 21,2% učesnika svih obuka. Dakle udeo žena među učesnicima obuka tek je nešto veći od njihovog udela među nosiocima gazdinstva. Drugi podaci o profilu korisnika usluga nisu dostupni u bazi IPN-a.

Pored toga, prisutne su izvesne razlike u pogledu udela žena u obukama vezanim za pojedine podoblasti. Iznad proseka žene beleže učešće u obukama koje su se odnosile na ruralni turizam, standarde u proizvodnji, preradu i dodatnu vrednost, i klimatske promene, dok u pojedinim podoblastima beleže ispodprosečno učešće, kao što je slučaj sa obukama u oblasti mehanizacije, pčelarstva, zdravlja životinja i sl. (Grafikon 8).

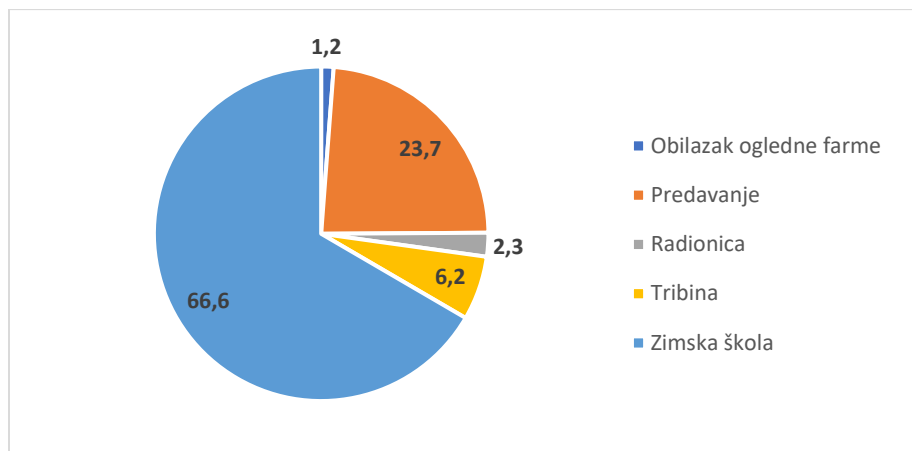
Grafikon 8: Učesnici obuka prema polu i podoblastima obuka, %

Izvor: Baza IPN-a.

Najveći deo obuka (čak dve trećine) se održava u vidu zimskih škola, a potom u vidu predavanja, dok su u manjem procentu prisutne tribine, i u veoma malom procentu radionice i edukacija tokom obilaska oglednih farmi. U ovom pogledu nisu prisutne značajnije razlike između žena i muškaraca, odnosno ne postoje izraženi obrasci preferencija ili obuhvata polaznika i polaznica različitim vidovima obuka.

Grafikon 9: Vrste obuka, %

Izvor: Baza IPN-a

4.2 Nalazi na osnovu istraživanja sa korisnicima/cama PSSS

4.2.1 Nalazi na osnovu anketnog istraživanja

Kao što je već napomenuto, istraživanje sa korisnicima usluga PSSS nije sprovedeno na reprezentativnom uzorku. Ne samo da je izrazita većina upitnika popunjena u regionu Vojvodine, nego je i učešće žena među ispitanim korisnicima znatno veće od onog zabeleženog u bazi obuka PSSS. U anketnom istraživanju učestvovalo je 42,3% žena, što je znatno više od njihove proporcije među polaznicima obuka registrovanim u bazi IPN-a.⁴⁸ Takođe i udeo žena među nosiocima gazdinstava u uzorku je iznad prosečne. Dok je prema nalazima ankete o strukturi poljoprivrednih gazdinstava udeo žena među nosiocima gazdinstava u Srbiji 19,4% (Grafikon 5a), u anketnom uzorku ovaj udeo je 35,8%.

Više od polovine anketiranih (50,9%) ocenilo je svoje gazdinstvo kao malo, dok je 44,4% ocenilo veličinu gazdinstva kao srednju, odnosno prosečnu za dati region, a 4,7% ocenilo je svoje gazdinstvo kao veliko. U ovom pogledu nisu prisutne statistički značajne razlike prema polu ispitanih.

Savetodavna poljoprivredna služba predstavlja važan izvor informacija i novih znanja o poljoprivredi za učesnike/ce u anketnom istraživanju. Izrazita većina ukazuje na to da je PSSS najčešći izvor informisanja, iza koga slede mediji, internet, i u manjem procentu agenti prodaje, te osobe iz neformalnih socijalnih mreža, poput rođaka i prijatelja. Prisutne su izvesne rodne razlike u obrascima

⁴⁸ Veći udeo žena u uzorku od njihovog učešća među polaznicima obuka rezultat je instrukcije istraživačkog tima, kojem je za potrebe analize bio neophodan približno jednak broj žena i u muškaraca u uzorku.

informisanja, jer se žene nešto češće nego muškarci informišu preko PSSS i interneta, a manje iz medija, od agenata prodaje i kroz neformalne kanale (Tabela 8).

Tabela 8: Ispitanici prema izvorima informisanja o poljoprivrednoj proizvodnji i polu, %⁴⁹

Način informisanja	Ukupno	Žene	Muškarci
Od savetodavne poljoprivredne službe	74,3	78,2	71,7
Preko medija	26,8	24,5	28,3
Preko interneta	23,0	23,6	22,6
Od agenata prodaje	13,0	10,9	14,5
Od komšija, prijatelja ili kroz druge neformalne kanale	13,0	10,9	14,5

Izvor: SeConS, Anketno istraživanje sa korisnicima/korisnicama usluga PSSS, 2023.

Podaci o dinamici korišćenja usluga savetodavne poljoprivredne službe ukazuju da više od polovine ispitanih (55,4%) koristi usluge više puta godišnje. Gotovo četvrtina ispitanih (23,7%) koristi usluge češće – jednom mesečno, dok svaki deseti (10,8%) koristi usluge jednom godišnje a 3,6% jednom u više godina, dok 6,5% nije znalo da odgovori na ovo pitanje. U pogledu učestalosti korišćenja usluga PSSS ne postoje značajne razlike prema polu. Tokom poslednje dve godine obukama koje je organizovala PSSS prisustvovalo je 69% anketiranih žena i 85,4% muškaraca.

Najveći udeo anketiranih je pohađao obuke u oblasti zaštite bilja i ratarstva, iza koga slede agroekonomija, agrarna politika, voćarstvo i potom u manjem procentu ostale oblasti obuke. Izvesne razlike su i u ovom aspektu prisutne između žena i muškaraca. Žene su u većem procentu nego muškarci pohađale obuke iz oblasti ratarstva, agroekonomije, agrarne politike i voćarstva, dok su muškarci u većem procentu nego žene pohađali obuke iz oblasti IKT, životne sredine i klime, povrtarstva, stočarstva, knjige polja i mehanizacije (Tabela 9).

Tabela 9: Anketirani koji su pohađali obuke tokom poslednje dve godine prema oblastima obuke i polu, %

Oblast obuke	Ukupno	Žene	Muškarci
Zaštita bilja	46,6	42,5	49,2
Ratarstvo	43,0	47,9	40,0
Agroekonomija	13,0	15,1	11,7
Agrarna politika	12,4	13,7	11,7
Voćarstvo	10,4	15,1	7,5
IKT	8,3	5,5	10,0
Životna sredina i klima	7,3	4,1	9,2
Povrtarstvo	7,3	6,8	7,5
Organska proizvodnja	4,1	4,1	4,2
Stočarstvo	4,1	2,7	5,0
Knjiga polja	3,6	-	5,8
Pčelarstvo	1,6	2,7	0,8
Mehanizacija	1,6	-	2,5

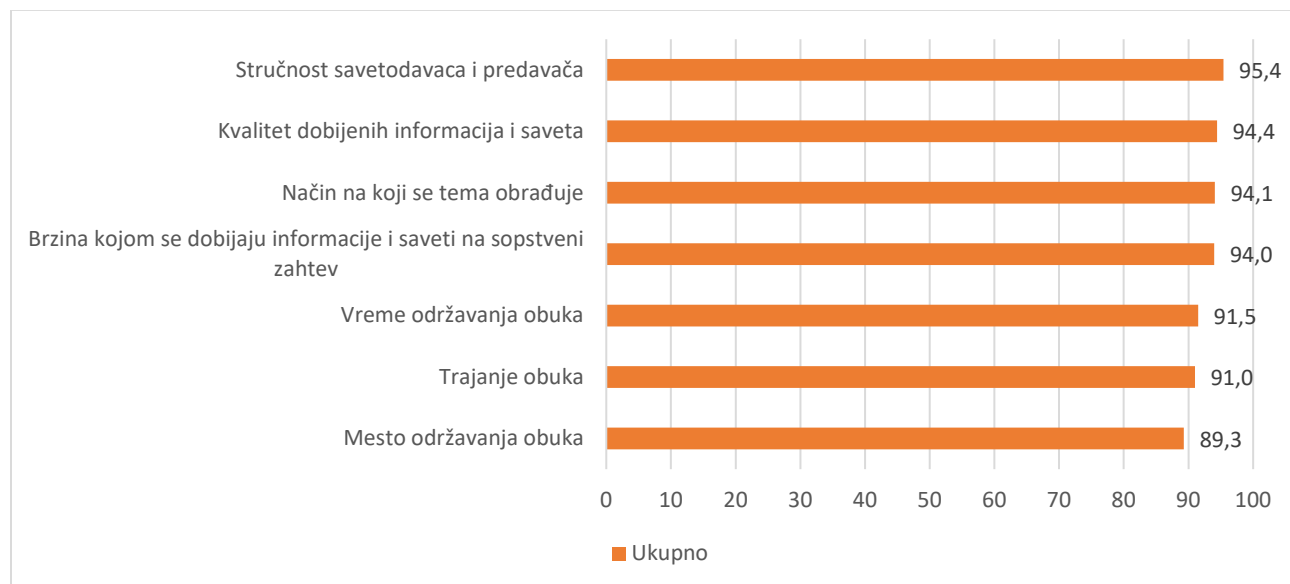
Izvor: SeConS, Anketno istraživanje sa korisnicima/korisnicama usluga PSSS, 2023.

⁴⁹ Višestruki odgovori.

Izrazita većina anketiranih koji su pohađali obuke tokom poslednje dve godine (91%) je sasvim zadovoljna obukama, jer su obuke bile prilagođene njihovim potrebama i očekivanjima, 8,5% je neodlučnih a samo jedna anketirana osoba uopšte nije bila zadovoljna obukom. U ovom aspektu nema statistički značajnih razlika između žena i muškaraca.

Izrazito visok udeo anketiranih ocenio je pozitivno različite aspekte obuka i savetodavnih usluga PSSS (Tabela 10). Ni u pogledu zadovoljstva različitim aspektima usluga nisu prisutne značajne rodne razlike.

Tabela 10: Zadovoljstvo različitim aspektima usluga PSSS, %

Izvor: SeConS, Anketno istraživanje sa korisnicima/korisnicama usluga PSSS, 2023.

Rodne razlike su prisutne u preuzimanju odgovornosti za komunikaciju sa PSSS. Najčešće se muškim članovima gazdinstava dodeljuje uloga ključne osobe koja je zadužena za komunikaciju sa savetodavnom stručnom službom. Tako je u 48,2% gazdinstava ta uloga rezervisana za muškog člana koji je nosilac gazdinstva a u 10,1% za drugog muškog člana koji nije formalni nosilac gazdinstva, dok je ova odgovornost u nadležnosti 24,5% žena koje su nosioci gazdinstva i 5,8% žena koje nisu formalni nosioci gazdinstva. Tako u 5,8% slučajeva supružnici zajedno dele ovu ulogu, a u 5,4% slučajeva u pitanju su drugačiji aranžmani organizovanja komunikacije sa PSSS. U najvećem broju slučajeva ispitanici su kao razlog zbog kog je konkretna osoba odgovorna za komunikaciju sa PSSS navodili da je ta osoba u najvećoj meri uključena u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvu (22,2%). U 14,1% slučajeva komunikaciju sa PSSS obavlja određeni član domaćinstva zato što je nosilac gazdinstva, 13,1% ispitanika istaklo je da je posedovanje stručnosti u oblasti poljoprivrede bio ključan faktor da određeni član domaćinstva preuzme komunikaciju sa PSSS, dok je 12,1% ispitanika navelo da su oni ti koji obavljaju komunikaciju jer je u pitanju samačko domaćinstvo. Ostali razlozi koji su se javili jeste uspostavljena komunikacija i saradnja člana domaćinstva sa savetodavnom službom ili konkretnim savetodavcem (10,1%), lična zainteresovanost (10,1%), više slobodnog vremena u odnosu na druge članove domaćinstva (8,1%), kao situacija u kojoj je osoba preuzela komunikaciju sa PSSS zato što je najmlađa u domaćinstvu (10,1%).

Najčešće se saveti i znanja dobijena od savetodavne službe prenose neposrednom komunikacijom sa drugim članovima/članicama gazdinstva (u 72% slučajeva), potom praktičnom primenom (10%),

8% kombinuje različite načine a mali procenat prosleđuje materijal dobijen na obukama (1,1%), koristi internet materijal (1,7%) ili druge načine (7,3%).

4.2.2 Nalazi kvalitativnog istraživanja

Nalazi kvalitativnog istraživanja komplementarni su nalazima anketnog istraživanja. Učesnici fokus grupnih diskusija ukazali su na veliki značaj savetodavnih usluga PSSS. Učesnici fokus grupnih diskusija (FGD) u Kragujevcu, ali i učesnici fokus grupnih diskusija u Vojvodini, ukazali su da često koriste kombinaciju više usluga, a da su u poslednje vreme posebno koristili usluge podrške pri elektronskom prijavljivanju gazdinstva, analize zemljišta, kao i savetodavne usluge u oblasti ratarstva, stočarstva, voćarstva i zaštite biljaka. Kao posebno značajni su se istakli saveti u vezi sa upotrebom hemije i prskanjem useva u oblasti ratarstva, jer ističu da tu stalno ima novina koje treba primeniti.

Tokom fokus grupnih diskusija mogla su se čuti različita, pa nekad i oprečna iskustva i ocene kvaliteta PSSS. Učesnici više FGD su iskazali zadovoljstvo uslugama, kvalitetom dobijenih saveta, ukazujući da su dobili razumljiva, precizna i jasna uputstva. Oni smatraju da je služba značajna za unapređenje kvaliteta poljoprivredne proizvodnje. Ipak, pojedini učesnici su ukazali i na neka nepovoljna iskustva koja su ih navela da dovedu u pitanje obrazovanje i stručnost savetodavaca. Jedan stariji učesnik FGD naveo je da je preko 20 godina imao dobru saradnju sa PSSS, ali da se to tokom poslednjih nekoliko godina promenilo i da sada kvalitet rada službe nije na nivou na kom je bio ranije. Njegov utisak je da je veliki broj ljudi koji su bili zaposleni u službi otišao u penziju i da sada nema dovoljno mladih kolega koji bi ih zamenili. Dodatno, smatra da trenutni kadar u službi nije dovoljno obrazovan, ili ne poseduje specifična znanja za pružanje saveta za određene oblasti u poljoprivredi. Pojedini ispitanici su pomenuli situacije kada su bili pogrešno informisani o tome koje hemikalije bi trebalo da koriste, ili kada nisu bili dovoljno informisani o tome kakva dokumentacija im je potrebna za određene subvencije.

Što se tiče dostupnosti usluga PSSS, smatraju da je služba dostupna, bilo kada su u pitanju telefonski pozivi ili lični kontakti sa stručnjacima ove službe i zadovoljni su brzinom reagovanja. Međutim, učesnici FGD su slabo informisani o obukama koje PSSS organizuje. Svega nekoliko učesnika i učesnica fokus grupnih diskusija je pohađalo obuke koje ova služba organizuje. Međutim, prema njihovim uvidima obuke su ograničene samo na pojedine tematske oblasti. Tako su učesnice iz Kragujevca mogle da pohađaju samo obuke iz oblasti stočarstva i ratarstva. Ukazale su da se samo iz ovih oblasti i održavaju obuke u njihovom kraju, jer su obuke prilagođene podneblju na kom se održavaju, odnosno teme obuka se odnose na one grane poljoprivrede kojima se lokalno stanovništvo najviše bavi. Učesnice FGD koje su imale priliku da pohađaju obuke su istakle da su obuke ranije uglavnom pohađali muškarci, ali da se u poslednje vreme situacija značajno menja i da su žene sve prisutnije na obukama iz oblasti stočarstva. Ostale ispitanice nisu ni informisane o tome da savetodavna služba organizuje obuke.

„Mahom dolaze muškarci na obuke, ali poslednje vreme kada su bile dve vezane za stočarstvo, odnosno uzgoj ovaca, bile su većinom žene. Kada je voćarstvo i ratarstvo u pitanju, mahom su muškarci ti koji dolaze na obuke. Odziv (na obuke) nije veliki, ali evo vidim da ovčarstvo preuzimaju žene...“

Učesnica FGD u Kragujevcu

Kada je reč o obukama o rodnoj ravnopravnosti i osnaživanju žena na selu, samo jedna ispitanica je pohađala obuke sa ovom temom. Ona je pohađala obuke u Kraljevu i kroz jednu od njih je konkurisala na projektu Regionalne razvojne agencije i dobila opremu za rad. Ostale nisu pohađale obuke o rodnoj ravnopravnosti zato što nisu znale da se ovakve obuke održavaju, ali su sve zainteresovane za ovu vrstu obuke u budućnosti.

Takođe, ispitanice su se složile da su žene generalno otvorenije za obuke i za nova znanja, ali još uvek broj muškaraca na obukama dominira zbog ustaljenih patrijarhalnih vrednosti.

„Žene više vole da idu (na obuke), da čuju, da posle prenesu to kod kuće, da teraju da se to tako radi kako su tamo čule, a oni (muškarci) će da idu pa će da kažu: Sve sam ja to znao.“

„Ja mislim da muškarci sve to preuzimaju na sebe. Pošto smo mi ovde svi uglavnom patrijarhalni po Srbiji... oni smatraju da su pametniji, zato oni idu a žene ostaju kod kuće. Ja ne mislim da su oni pametniji, žene su visprenije nego oni. Ali ja koliko mogu da čujem više idu oni na obuke. To je tradicionalno u društvu da idu muškarci, a ne zato što žene ne znaju nešto u vezi toga (poljoprivrede).“

Učesnica FGD u Kragujevcu

4.2.3 Razlozi za nekorišćenje usluga PSSS

Na osnovu intervjua koji su sprovedeni sa osobama koje organizuju poljoprivrednu proizvodnju na svojim gazdinstvima ali ne koriste usluge PSSS može se uočiti nekoliko razloga za nekorišćenje ovih usluga:

- Ispitanici/e se bave poljoprivrednom proizvodnjom kao dopunskom, sekundarnom delatnosti jer su zaposleni, pa nisu dovoljno informisani o dostupnim uslugama podrške i nisu znali da ova služba postoji;
- Oslanjaju se na druge kanale podrške poput interneta, saveta drugih poljoprivrednika/ca i nemaju naviku da se obraćaju za savete PSSS;
- Zbog dvostruke zaposlenosti nemaju vremena da učestvuju u obukama koje organizuje PSSS;
- Zbog stava da su „prestare“ da bi učile i unapređivale proizvodnju;
- Ne prepoznaju PSSS kao službu koja bi mogla da doprinese unapređenju poljoprivredne proizvodnje;
- Ne dobijaju informacije niti pozive na obuke koje organizuje PSSS.

5. POTREBE ZA USLUGAMA SAVETODAVNE SLUŽBE

Anketnim istraživanjem ispitane su i potrebe za obukama. Anketirane osobe su imale priliku da se izjasne u kojim oblastima su im potrebne obuke. Najveći udeo anketiranih istakao je potrebu da se informiše o novim tehnologijama i praksama u ratarskoj proizvodnji. Iza toga sledi udeo onih koji su istakli da im je potrebno da se informišu o novim tehnologijama i praksama u borbi protiv klimatskih promena, zatim o tržištu i plasmanu poljoprivrednih proizvoda, pa o novim modelima upravljanja gazdinstvom i unapređenja poslovanja gazdinstva, te o novim tehnologijama i praksama prerade proizvoda na gazdinstvu, o organskoj proizvodnji i najmanje o novim tehnologijama i praksama u stočarskoj proizvodnji (Tabela 11).

Prisutne su i izvesne rodne razlike. Žene su češće nego muškarci zainteresovane za nove tehnologije i prakse u borbi protiv klimatskih promena, za tržište i plasman poljoprivrednih proizvoda, mere podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju, nove modele upravljanja gazdinstvom, proizvodnju na gazdinstvu, kao i za organsku proizvodnju, pa i stočarsku proizvodnju, mada je ona malo zastupljena i među njima. Muškarci su, sa druge strane, više nego žene zainteresovani samo za obuke u oblasti novih tehnologija i praksi u ratarskoj proizvodnji.

Tabela 11: Anketirani prema potrebama za obukama u različitim oblastima i prema polu, %

Oblasti obuka	Ukupno	Žene	Muškarci
Nove tehnologije i prakse u ratarskoj proizvodnji	59,1	46,6	68,3
Nove tehnologije i prakse u borbi protiv klimatskih promena	28,0	28,8	27,3
Tržište i plasman poljoprivrednih proizvoda	26,9	33,9	21,7
Mere podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju	25,1	28,8	22,4
Novi modeli upravljanja gazdinstvom i unapređenje poslovanja gazdinstva	15,4	18,6	13,0
Nove tehnologije i prakse u preradi proizvoda na gazdinstvu	13,3	19,5	8,7
Nove tehnologije i prakse u organskoj proizvodnji	12,9	16,1	10,6
Nove tehnologije i prakse u stočarskoj proizvodnji	6,1	6,8	5,6

Izvor: SeConS, Anketno istraživanje sa korisnicima/korisnicama usluga PSSS, 2023.

Razlike u potrebama za obukama u različitim oblastima prisutne su i prema starosti. Mladi ispitanici/ispitanice češće su nego stariji zainteresovani za informisanje o merama podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju, kao i nove modele upravljanja gazdinstvom i unapređenje poslovanja gazdinstva. Ispitanici/ispitanice srednje generacije, češće su zainteresovani/e nego oni koji su od njih mlađi i stariji za nove tehnologije i prakse u borbi protiv klimatskih promena, kao i za preradu proizvoda na gazdinstvu i nove tehnologije i prakse u stočarskoj proizvodnji, dok su najstariji ispitanici/e više nego mlađi zainteresovani/e za obuke u oblasti tržišta i plasmana poljoprivrednih proizvoda, kao i za nove tehnologije i prakse u organskoj proizvodnji (Tabela 12).

Tabela 12: Anketirani prema potrebama za obukama u različitim oblastima i prema starosti, %

Oblasti obuka	Do 30 godina	31-59 godina	60+ godina
Nove tehnologije i prakse u ratarskoj proizvodnji	60,9	60,3	53,7
Nove tehnologije i prakse u borbi protiv klimatskih promena	17,4	31,7	20,4
Tržište i plasman poljoprivrednih proizvoda	17,4	25,6	37,0
Mere podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju	30,4	25,1	24,1
Novi modeli upravljanja gazdinstvom i unapređenje poslovanja gazdinstva	17,4	14,6	16,7
Nove tehnologije i prakse u preradi proizvoda na gazdinstvu	8,7	14,1	13,0
Nove tehnologije i prakse u organskoj proizvodnji	13,0	10,6	22,2
Nove tehnologije i prakse u stočarskoj proizvodnji	4,3	6,5	5,6

Izvor: SeConS, Anketno istraživanje sa korisnicima/korisnicama usluga PSSS, 2023.

Nalazi kvalitativnog istraživanja ukazali su na značajne potrebe učesnika i učesnica za različitim vidovima podrške PSSS. Učesnici/ce ističu da su zainteresovani/e za ovakav vid savetodavnih usluga. Na pitanje iz kojih oblasti bi im bila potrebna dodatna znanja, odgovorili su da je pre svega neophodno informisati poljoprivrednike o podsticajnim merama. Kao veliki potrebu ističu i edukaciju u oblasti upotrebe hemijskih sredstava za zaštitu bilja. U pitanju je način upotrebe hemijskih sredstava, da li se i kada koriste, u kom vremenskom periodu treba da se koriste. Bilo je i mišljenja da se zbog preterane upotrebe hemije ugrožava kako zdravlje ljudi tako i ekosistem. Takođe, smatraju da PSSS treba da unapredi znanja poljoprivrednika o upotrebi hemijskih sredstava, ekologiji i genetski modifikovanim organizmima (GMO).

Pored toga, učesnici/e fokus grupnih diskusija su ukazali da bi bilo potrebno da službenici PSSS više terenski pružaju podršku, dolaze u sela i pružaju podršku u kompleksnim administrativnim procedurama koje su često preduslov dobijanja podrške na osnovu mera za podsticanje poljoprivrede.

„Po meni bi stručne službe trebalo da uđu u selo, kod nas u Botunju mnogo seljaka ne koristi subvencije zbog papirologije, trebalo bi da idu od jednog do drugog i pomognu ljudima da popune dokumentaciju.“

Učesnik FGD u Kragujevcu

„... recimo konkretno i za pčelarstvo ima dosta opreme što nam treba,... (želeo bih) da nam tu pomognu šta treba od papirologije. Možda nismo obavešteni ili budemo kasno obavešteni kad se već završava taj konkurs.“

Učesnik FGD u Lazarevu

Iskazana je i potreba da savetodavne službe prate proces proizvodnje u kontinuitetu, od davanja saveta (na čemu se saradnja najčešće završava) preko načina njihove primene, do formiranja cene i plasmana na tržište.

„Samo počnu, daju ti savet i ne prate te dalje, do tržišta, cene i plasmana do formiranja cene. Daju savet ali je pitanje da li možeš da kupiš hemiju i kreč, da li možeš jagnjiće po toj ceni...“

Učesnik FGD u Kragujevcu

Iskazane su i potrebe za ojačavanjem savetodavnih usluga u pojedinim specifičnim oblastima. Tako su pojedini učesnici/e iskazali mišljenje da bi PSSS trebalo više aktivnosti da usmeri na razvoj i promovisanje organske proizvodnje, koja je, kako navode, veoma važna ali i skupa. Drugi su ukazali da je potrebno da se služba ojača stručnim kapacitetima za pružanje podrške onima koji se bave pčelarstvom, jer nema savetodavaca za tu oblast. Ukazano je i na potrebu da se više radi sa malim gazdinstvima, te da se i ponudi više podrške u pripremi dokumentacije za prijavu na programe za nabavku poljoprivrednih mašina.

6. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Analiza je, oslanjajući se na višestruke izvore, ukazala da u sektoru poljoprivredne proizvodnje na porodičnim gazdinstvima postoje izražene rodne nejednakosti, koje se reflektuju i na korišćenje usluga podrške PSSS.

Žene su u manjem procentu nosioci gazdinstava, pa i u manjem procentu učestvuju u obukama koje organizuje PSSS. Iako i žene i muškarci koji su učestvovali u istraživanju jednoglasno iskazuju mišljenje da PSSS ne pravi razlike između žena i muškaraca u pružanju usluga podrške, čini se da ne ulažu ni posebne napore da dosegnu do većeg broja žena i povećaju njihovo učešće na obukama ili ih ohrabruju u ulozi kontakt osoba preko kojih gazdinstva komuniciraju sa službom.

Usluge podrške su ocenjene kao veoma važne za unapređivanje poljoprivredne proizvodnje, ali je istovremeno ukazano i na njihovu nedovoljnu raznolikost u pogledu tematskih oblasti, nedovoljnu informisanost potencijalnih korisnika o obukama, nedovoljno kontinuiranog praćenja, izlaska na teren i pažnje usmerene prema malim gazdinstvima. Rezultati ukazuju na izrazitu neravnotežu među korisnicima u korist muškaraca, jer oni čine većinu korisničke grupe, polaznika obuka i predstavljaju najčešće ključne osobe na gazdinstvima koje su zadužene za komunikaciju sa savetodavnom službom. Korisnici percipiraju da PSSS postupa na rodno neutralan način, ali to u kontekstu izraženih rodnih nejednakosti predstavlja pristup koji reprodukuje zatečene rodne nejednakosti.

Nalazi upućuju da bi u cilju unapređivanja podrške koju PSSS pruža bilo potrebno:

- Ojačati stručne kapacitete PSSS angažovanjem većeg broja savetodavaca, unapređenjem organizacione strukture i tehničko-tehnološkim kapacitetima, kako bi obuhvat ranjivih kategorija korisnika bio proširen, podrška intenzivnija, kontinuiranija i bolje prilagođena potrebama korisnika.
- Ojačati stručne kapacitete i kompetencije u smislu šireg dijapazona tema i oblasti za koje se stručna podrška pruža.
- Poboljšati informisanost potencijalnih korisnika/ca o dostupnim obukama i drugim oblicima podrške većom vidljivošću PSSS u lokalnim sredinama.
- Unaprediti kompetencije savetodavaca za rodnu ravnopravnost kako bi mogli ne samo postupati rodno neutralno već rodno transformativno, odnosno, svojim uslugama doprineti ekonomskom osnaživanju žena i njihovom proaktivnijem odnosu prema dostupnim uslugama podrške i samoj poljoprivrednoj proizvodnji na gazdinstvu.

7. LITERATURA

Bogdanov, N., Babović, M. (2019). *Anketa o strukturi poljoprivrednih gazdinstava, 2018 – Radna snaga i rad na poljoprivrednim gazdinstvima stanje i trend*. Beograd: Republički zavod za statistiku (RZS), dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20196006.pdf>.

Bradaš, S. (2018). Žene na selu – lokalna perspektiva, u: *Žene na selu – od nevidljivosti do razvojnog potencijala*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung. Dostupno na: <http://www.centaronline.org/userfiles/files/publikacije/fcd-zene-na-selu.pdf>

FAO. (2021). *Rodna ravnopravnost, poljoprivreda i ruralni razvoj: Srbija*. Budapest: FAO. Dostupno na: <https://secons.net/wp-content/uploads/2022/04/Rodna-ravnopravnost-poljoprivreda-i-ruralni-razvoj-studija.pdf>

IPARD programu za Republiku Srbiju za period 2014-2020. godine, *Sl. glasnik RS*, br. 30/16, 84/17 i 20/19. Dostupno na: http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2021_04/SG_038_2021_008.htm

Komesarijat za izbeglice i migracije. (2021). *Migracioni profil Republike Srbije za 2021. godinu*. Beograd: Komesarijat za izbeglice i migracije. Dostupno na: <https://kirs.gov.rs/media/uploads/Migracije/Publikacije/Migracioni%20profil%20Republike%20Srbije%20za%202021-%20godinu.pdf>

MPŠV, Javni poziv za podnošenje zahteva za odobravanje prava na podsticaj za podršku programima koji se odnose na pripremu lokalne strategije ruralnog razvoja u 2019. godini. Dostupno na: <https://www.rra-bp.rs/konkursi/ministarstvo-poljoprivrede-sumarstva-i-vodoprivrede->

MPŠV (2022). *Ipard III Programme for the Republic of Serbia for the period 2021 – 2027*. Dostupno na: <http://www.minpolj.gov.rs/download/IPARD-III-Programme-for-the-Republic-of-Serbia-for-the-period-2021-2027-CLEAN-21-Jan-2022.pdf>.

Nacrt Nacionalnog programa ruralnog razvoja za period 2022-2024. godine. Dostupno na: <http://www.minpolj.gov.rs/nacionalni-program-ruralnog-razvoja-za-period-2022-2024-godine-2/?script=lat>

Petovar, K. (2018). Nedostupnost usluga javnih službi – razlog za napuštanje seoskih naselja, u: *Žene na selu – od nevidljivosti do razvojnog potencijala*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung. Dostupno na: <http://www.centaronline.org/userfiles/files/publikacije/fcd-zene-na-selu.pdf>

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2021). *Poseban izveštaj o diskriminaciji starijih građana*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Dostupno na: <https://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2021/09/poseban-izvestaj-o-diskriminaciji-starijih.pdf>

Pravilnik o podsticajima programima za diverzifikaciju dohotka i unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima kroz podršku mladim poljoprivrednicima, *Sl. glasnik RS*, br 46/2018, 50/2018, 35/2019 i 78/2019. Dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2018/46/1/reg>

Pravilnik o uslovima, načinu i postupku sprovođenja mere tehnička pomoć u okviru instrumenta za pretprijetnu pomoć ruralnom razvoju, *Sl. glasnik RS*, br. 107/2021. Dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2021/107/5>

RZS (Republički zavod za statistiku). (2012). Popis stanovništva, po starosti, polu i tipu naselja. Preuzeto sa: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/31020102?languageCode=sr-Cyrl>

RZS (Republički zavod za statistiku). (2017a). Metodologije i standardi, anketa o radnoj snazi. Beograd: Republički zavod za statistiku. Preuzeto sa: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20177069.pdf>

RZS (Republički zavod za statistiku). (2020). *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Dostupno na: https://www.stat.gov.rs/media/5806/zim-u-rs-2020_webopt.pdf

RZS (Republički zavod za statistiku). (2021). Procena stanovništva, po starosti, polu i tipu naselja. Preuzeto sa: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/18010502?languageCode=sr-Cyrl>

RZS (Republički zavod za statistiku). (2022). *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Pdf/G202216017.pdf>

RZS (Republički zavod za statistiku). (2023). *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2022*. Beograd: RZS. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20235695.pdf>

SeConS. (2008). *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*. Beograd: UNDP Serbia. Dostupno na: <https://secons.net/wp-content/uploads/2022/01/94-publication.pdf>

SeConS & Dornier Consulting International GmbH. (2019). *Gender Equality in Transport in Serbia*. Belgrade: Ministry of Construction, Transport and Infrastructure. Dostupno na: <https://secons.net/wp-content/uploads/2022/01/111-publication.pdf>

SeConS. (2019). Finalni izveštaj evaluacije Akcionog plana za sprovođenje nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost Republike Srbije. Beograd: UN Women. Dostupno na: <https://secons.net/wp-content/uploads/2022/01/99-publication.pdf>

SeConS. (2020). *Procena stanja i identifikovanje potreba Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede za razvoj rodno senzitivnih politika* (Interni dokument).

Strategija poljoprivrede I ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024. godine, *Sl. glasnik RS*, br. 85. Dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2014/85/1>

Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 98/2006 i 115/2021. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html

Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Sl. glasnik RS*, br. 34/2003, 64/2004 - odluka USRS, 84/2004 - dr. zakon, 85/2005, 101/2005 - dr. zakon, 63/2006 - odluka USRS, 5/2009, 107/2009, 101/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014, 142/2014, 73/2018, 46/2019 - odluka US,

86/2019, 62/2021, 125/2022 i 138/2022). Dostupno na:
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_penzijskom_i_invalidskom_osiguranju.html

Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju, *Sl. glasnik RS*, br. 10/13, 142/14, 103/15, 101/16 i 35/23. Dostupno na:
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_podsticajima_u_poljoprivredi_i_ruralnom_razvoju.html

Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, *Sl. glasnik RS*, br. 41/09, 10/13 – dr. zakon 101/16, 67/21 – dr. zakon, i 114/21. Dostupno na:
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_poljoprivredi_i_ruralnom_razvoju.html

Zakon o postupku upisa u katastar nepokretnosti i vodova, *Sl. glasnik RS*, br. 41/2018, 95/2018, 31/2019 i 15/2020. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-postupku-upisa-u-katastar-nepokretnosti-i-vodova.html>

Zakon o rodnoj ravnopravnosti, *Sl. glasnik RS*, br. 52/2021. Dostupno na:
<https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.html>

Zakon o zabrani diskriminacije, *Sl. glasnik RS*, br. 22/2009 i 52/2021. Dostupno na:
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zabrani_diskriminacije.html